

Мәммәд
ДАДАШЗАДӘ

•

АЗӘРБАЈЧАН
ХАЛГ
БАЈРАМЛАРЫ,
ОЈУН
вә
ӘЛЛӘНЧӘЛӘРИ

•

Бакы — Елм — 1995

МƏММƏД ДАДАШЗАДƏ

T5
D14

1995
447

АЗƏРБАЈЧАН
ХАЛҒ БАЙРАМЛАРЫ,
ОЈУН ВƏ ƏЛЛƏНЧƏЛƏРИ

63405

63300

T5(2A)

Редактору А. Мустафајев

Дадашзадэ М. А. Азэрбајчан халг бајрамлары, ојун вэ эјлэнчэлэри.—Бакы: Елм, 1995.—88с.

ISBN 5—8066—0307—5

Охучуларга тэгдим олуна бу китабда мүеллиф елэ мараглы вэ аз тэдгиг олуна мөвзуја мүрачиг едир ки, бурада Азэрбајчан халг бајрамлары, ојун вэ эјлэнчэлэри кими јүз иллэрлэ өз көклэринэ баглы олан мәишәти, ичтимаи укладлары, мәдәнијјәти, адәт-ғәрип, гәрип вахтлардан бизим күнләрә гәдәр халгун әһвалына

Азэрбајчан торпагында әсрләрден бәри нәсилден-нәслә кечән бир сыра адәт-ән'әнәләр, мәрәсим вэ бајрамлар јаранмыш вэ мүхтәлиф тарихи шәраитдә онларын чоху чидди тәбәддулата мәрүз галмышдыр. Буна бахмајараг онларын бир гисми тарихи тәлатүмләрден кечиб халгымызын зәнкин вэ рәнкарәнк мә'нәви мәдәнијјәт тарихинин гызыл фондуна дахил олмушдур.

Тарих боју халгымызын мәишәтини бир чох бајрам, ојун вэ эјләнчәләр бәзәмишдир. Бунлар мә'нәви мәдәнијјәтимизин ән гүдрәтли голларындан олмагла, синифли чәмијјәтин гапалы характеринден доған боғучу мүһитдән кәләчәк хошбәхт һәјата кедән јолда мүтәрәгги рол ојнамышдыр. Дини Хурафатын тәлгин етдији тәрки-дүнјалыг әһвали-руһијјәсиндән фәргли олараг, бу

өбдәсинә дүшүр. Һәм ин нәслин дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасында бир сыра амилләрлә јанашы, халг бајрамлары, ојун вә әјләнчәләринин мүтәрәгги чәләләринин арасындагы ағашдырылмасы, үнүн, табиғи, вә табиғи мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Халг бајрамлары, ојун вә әјләнчәләри илә танышлыг халгымызын бир сыра мәишәт мәсәләләринин ајдынлашдырылмасы илә јанашы бә’зи етник мәсәләләримизин ајдынлашдырылмасына да көмәк етмиш олар.

Халгымызын кечмиш мәишәтини бир сыра бајрам вә шәнликләр мүшајиәт етмишдир. Халг бајрамлары чох гәдим тарихи көкләрә маликдир. Јазылы мә’хәзләрдә зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмамыш бә’зи бајрамлар һаггында мараглы мә’лумат верилир. Белә бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр ки, узун мүддәт ислам еһкамларынын тә’сири алтында јашамыш олан Азәрбајчан халгынын адәт-ән’әнәләринә бу динин күчлү тә’сири олмушдур. Она көрә исламдан әввәлки бајрам вә мәрәсимләрин бир гисми тамамилә арадан чыхмыш, бә’зиләринин исә мәзмуну дәјишмишдир. Бу сәбәдән дә халгымызын гәдим бајрам вә шәнликләринин чоху зәманәмизә кәлиб чатмамышдыр. Мө’тәбәр мәнбәләрдән сајылан «Зејн әл-әхбар» адлы әсәрдә зәрдүштиләрин 36 бајрамынын ады чәкилир (Зәрдүштиләр дедикдә орта әср мүәллифләри, әсәсән, азәрбајчанлылары нәзәрдә тутурдулар). Һәм ин әсәрдә дејилир ки, «Моғларын—зәрдүштиләрин гәдимдә бир чох бајрам вә шәнликләри олмушдур ки, мән бунлардан јалныз билдикләрим и гәјд етдим». Мәнәбдә ады чәкилән бајрамларын бир гисминә Һәмзә Исфәһани, Әбурейһан Бируни, Зәкәријјә Гәзвини вә башга орта әср мүәллифләринин әсәрләриндә дә раст кәлирик. Бу мүәллифләрин әсәрләриндә Күл-чичәк бајрамы, Гадынлар бајрамы, Бәһмәнчә бајрамы вә с. кими зәманәмизә кәлиб чатмамыш бајрамлардан сөһбәт кедир.

Бируни «Исфәндәрмәз» адланан Гадынлар бајрамы һаггында бәһс едәрәк јазыр ки, бу бајрам исфәнд (март) ајынын бешиндә гәјд едиллирди. Исфәнд Авеста тәгвиминин сон ајынын адыдыр. Авестанын он дөрдүнчү бөлмәси дә «Испәнд» адланыр. Бу бөлмә әсәсән ана тәрәфиндән ушағын тәрбијәси гајдаларына һәср едилмишдир. Исфәндәрмәз намуслу, тәмиз вә өз әрләрини севән сәдагәтли гадынларын илаһәси сајылырды. Зәрдүштиликдә једди баш мәләкә олмушдур

ки, онлардан бири дә Исфэндәрмәз адланырды. Рәвајәтә көрә о, Аһура Мәзданын гызы имиш. Јерин абадлығы, онун көзәллији бу илаһәјә тапшырылыбмыш. Онун севимли күлү Бидмишк иди. Бидмишк тез ачдығындан Новрузгабағы бу күлү севинчлә кәздирәрмишләр. Бидмишк һәм дә өзүнүн күлабы вә әтри илә мәшһур иди. Јазылы мә'луматлардан ајдын олур ки, бу бајрамда кишиләр өз гадынларына һәдијјә тәгдим едәрмишләр.

«Күл-чичәк» бајрамындан бәһс едән Орта әср мүүллифләри бу бајрамын кедиши, онун тәсвири вә кеңирилмә вахты һаггында о гәдәр дә әтрафлы мә'лумат вермирләр. Бу һагда мә'лумата Сәфәвиләр дөврүндән хәбәр верән франсыз сәјјаһларынын гејдләриндә раст кәлирик. Бурадан ајдын олур ки, јазын илк ајында гызыл күл ачан заман азәрбајҗанлылар «күл бајрамы» кеңирирмишләр. Бу бајрам сон заманларадәк давам етдирилди. «Азәрбајҗан адәт вә ән'әнәләри» әсәринин мүүллифләри Ә. С. Мәммәдов, Н. А. Гулијев јазырлар ки, «күл-чичәк» бајрамы бир нөв түлизи хатырладыр. Чүнки бајрам шәнлији јайын әввәлләриндә дағлар гојнунда кечирди.

Авеста тәгвиминдә он биринчи ај бәһмән адланыр. Бәһмән ајынын сон күнләри кичик чилләнин баша чатдығы дөврә тәсадүф едир. Бу дөврә гар тәдричән әријир, јердә әмәлә кәлән талаларда бә'зи биткиләр дирчәлир. Бу биткиләр арасында Бәһмән күлү адланан гырмызы күл бојлананда адамлар севинир вә артыг јазын илыг нәфәсини дујурдулар. Буна көрә дә һәмин һадисәни «Бәһмәнчә» адлы хүсуси бајрам шәнлији илә гаршылајырдылар.

Мәнбәләрдә верилән мә'луматдан белә анлашылыр ки, бу бајрам күнү мүхтәлиф нөв көјәрти вә дәнләри (пахла, мәрчи, нохуд вә с.) әтә гатыб «Бәһмәнчә» адланан хүсуси нөв јемәк һазырлајыб пајлајырмышлар. Бу бајрамын әсас мәрәсимләриндән бири дә Бәһмән адланан тәгвимлә күлүн. Ширәсини сүдә гатыб ичмәкдән ибарәт имиш.

Јазылы мә'хәзләрдә «һоп тутмаг» бајрамынын да ады чәкилир вә гысача гејд едилир ки, бу бајрамда, адәтән, зәрдүштиләр һоп тутар вә данышмаздылар. Бундан әлавә зәрдүштиләр һабелә јемәк јејәндә дә һоп тутур вә данышмырдылар. Азәрбајҗанын бир сыра јерләриндә һәлә дә ушаглар арасында һоп тутмаг ојуну

давам етмәкдәдир. Бу ојунда ушаглар мүүјјән вахт үчүн һоп тутурлар, јә'ни динмәз-сөјләмәз сакит дајанырлар. Мүүјјән едилмиш вахтда ојун иштиракчылары мәзһәкәли сәссиз мимики һәрәкәтләрлә бири дикәрини күлдүрмәјә вә ја данышмаға мәчбур едир. Данышан вә ја күлән ушаг ојундан чыхыр. Бу ојунун әсас мәгсәди ушагда ирадә мөһкәмлији тәрбијә етмәкдән ибарәт олмушдур. Үмумијјәтлә, јемәк јејәндә һоп тутмаг гәбул едилмиш бир адәт олмушдур.

Тарихи мә'хәзләрдә дикәр гәдим бајрамларымыздан да бәһс едилир. Лакин бунларын ичәрисиндә дөрд бајрам: Новруз, Мөһрикан, Абризәкан вә Сәдә бајрамлары мә'нәви мәдәнијјәтимиз тарихиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Гәдим халг бајрамларынын бәјҗи әкәријјәти хәлән мөвчуд тәгвимләрлә бағлы олмушдур. Әслиндә исә тәгвимләрин өзләринин мејдана кәлмәси мәһз кортәбини јаранан халг бајрамларынын бүнөврәси үзәриндә гурулмушдур. Мүүјјән бир халг бајрамы һәр һансы тәгвим сисҗиләсинин башланғычы олмушдур.

Күман етмәк олар ки, Азәрбајҗанда узаг кечмишләрдә мүүјјән вахт һесаблама гајдалары олмушдур. Лакин бу һагда дәгиг фикир сөјләмәк һәләлик чох чәтиндир. Бу чәтинлик бир дә ондан ирәли кәлир ки, үмумијјәтлә, тәгвимин нә вахт јарандығы һәлә индијә гәдәр дәгиг мүүјјән едилмәмишдир.

Азәрбајҗанда апарылмыш археоложи тәдгигатлар вәтәнимиздә ибтидан вахт һесаблама гајдалары һаггында бә'зи мә'лумат әлдә етмәјә имкан вермишдир. Лакин бу мә'луматлар әсасында гәдим тәгвимләр һаггында там тәсәввүр јаранмыр. Өлкәмиздә јарадылмыш илк рәсми тәгвим—«Гәдим Авеста тәгвими» ерадан әввәл икинчи миниллијин сонларына анд едилән салнамә олмушдур.

«Гәдим Авеста тәгвими» шәмси ајларла һесабланан «гәмәри-шәмси» ил һесабламасы әсасында јаранмышдыр.

Тарихи мүхтәлиф дөврләринә анд едилән Авеста салнамәси ики тәгвимдән ибарәтдир. Бунлардан бири «Гәдим Авеста тәгвими», дикәри исә «Јени Авеста тәгвими» адланыр. Һәр ики тәгвим, адларындан көрүндүјү кими, зәрдүштилик илә бағлыдыр. Авеста тәдгигатчыларынын фикринчә, «Гәдим Авеста тәгвими» Мидија һөкмранлығынын илк вахтларында мејдана

кэлмишдир. Мидија дөвләтинин сон дөвләриндә һәмин тәгвимин мөвгеји сабит галмамаш вә илин кәсирләринин гәјдаја салынмамасы нәтичәсиндә тәгвим системи позулмушдур. Буна көрә дә биринчи Даранын һакимијәти илләриндә бу тәгвими бәрпа едиб «Јени Авеста тәгвими» адландырмышлар.

«Гәдим Авеста тәгвими» үзрә бир ил 360 күн һесабыланырды. Чүнки бу тәгвимдә һәр ај там 30 күн гәбул едилмишди. Бирүни гејд едир ки, илин илде талган күнләри онун ахырына элавә едилирди. Онун јаздығына көрә Пишдадиләр или 360 күн һесабыламыш, һәр алты илдә бир ај, һәр 120 илдә исә даһа бир ај она элавә етмишләр. Авеста салнамәсинин кәсирләринин бу гәјда илә низама салынмасы Зәрдүштүн ады илә бағлыдыр. Бируни «Әл-асар әл-Бағијјә» әсәриндә көстәрир ки, 120 илдә бир илин кәсиринин дүзәлдилмәси гәјдасыны Зәрдүшт өзү тә'сис етмишди вә кәләчәкдә дә һәмин гәјдаја риәјәт едилмәсини тапшырмышды.

Авеста тәдгигатчыларындан олан Маркварт илин кәсиринин Бирунинин көстәрдији гәјда илә дүзәлдилмәсинин мидијалылар дөврүндә дә мөвчуд олдуғуну гејд едир. Демәли, һәлә чох гәдимләрдән Азәрбајчан әразисиндә јашајан тајфалар тәсәррүфат вә һәјәт шәраитләри илә үзви сурәтдә бағлы зәманәләринә көрә нисбәтән дәгиг салнамә јаратмышлар. Бирунинин көстәрдији кими, Зәрдүштүн ады илә бағлы олан салнамәјә дүзкүн риәјәт едилмәси үзүндән Авеста салнамә системи тәдгиган позулмушдур. Әсрләр бәју нәгсанлы бир формада истифадә едилмиш бу тәгвим Сасаниләр дөврүндә (226-чы илдә) јенидән бәрпа едиләрәк «Јени Авеста тәгвими» ады илә истифадә едилмишдир.

Авеста тәгвимләринин әсасыны фәсил бөлкүләри тәшкил етмишдир. Бу чәһәтдән Авеста тәгвиминдәки фәсил бөлкүсү даһа чох диггәти чәлб едир. Авестада сәһбәт ики фәсилдән кедир. Бунлардан бири једди ај давам едән «бәјүк јәј», дикәри исә беш ајдан ибарәт. Гыш фәсли һесабы едилирди.

Илк орта әсрләрдән хәбәр верән мәһшур әрбә мүнәлифи Мә'суди јазыр ки, Новруз јәј фәслинин, Мәһрикан исә гыш фәслинин башланғычы сајылырды. Көрүндүјү кими, илин ики фәслә бөлүнмәси зәрдүштиләр арасында илк орта әсрләрә кими давам етмишдир. Фәсилләрин бу чүр бөлкү системи бир сыра халгларын тәгвимләриндә дә мөвчуд олмушдур. Мәсәлән, сон вахтлара

кими түркләрдә или ики һиссәјә бөлүрдүләр. Биринчи һиссә Хызр, икинчи һиссә Гасым адланырды. Хызр адланан һиссә алты ајлыг јәј мөвсүмүнүн башланғычы сајылырды. Хызр күнү 28 апрелдә, Гасым күнү исә 26 октябрдан башланырды.

Авестада илин алты һиссәјә бөлүнмәсиндән дә сәһбәт кедир. Һиссәләрин һәр бири кәһәнбар адланан алты мәһшур бајрама мутабиғ кәлир. Бу сајағ бөлкү Азәрбајчан тарихында јашајан малғар вә әкинчиләрин һәјәт шәраитиндән ирәли кәлмишдир.

Бир сыра халгларын салнамәсиндә дә биз белә бөлкүләрә тәсадүф едирик. Мәсәлән, монголларда вә түркләрдә кечә-күндүз он ики һиссәјә—чаға бөлүнүрдү. Бу он ики чағын һәрәси бир һејванын ады илә адланмышды. Бу бөлкү гәјдасы монгол ишғалындан сонра Азәрбајчанда да јәјылмышды. Бу күн белә дилимиздә сәһәрчағы, күнортачағы, икиндичағы, ахшамчағы вә с. кими сөzlәр галмышдыр. Бу һејванлар сичан, өкүз, пәләнк, довшан, тимсаһ, илан, ат, гојун, мејмун, гуш, ит, донуздан ибарәтдир. Он ики бөлкү гәјдасы илә дә илләр бу һејванларын ады илә адланмышды. Бу һагда бир шә'р парчасында дејилир:

Сичан, өкүз, пәләнк, бир дә довшаны сај,
Бу дөрдүндән сонра да сај тимсаһ вә иланы
Сонракы сајда да ат вә гојун кәлир,
Сонра да мејмуну, гушу, ити вә донузу сај.

Монгол салнамәсинин әсасыны тәшкил едән 12 дөвр шә'рдә гејд едилән гәјда үзрә һәмин һејванларын ады илә адланмышдыр.

Авеста тәгвими һәр ики бәрәбәр һиссәдән, јә'ни 15 күндән ибарәт иди. Һәр 15 күн дә өзлүјүндә ики һәфтәјә бөлүнүшдү. Һәфтә бу ајдан дикәринә кечмәсин дејә, ајын биринчи ики һәфтәси 7 күн, галан һәфтәләри исә 8 күн һесабыланырмыш. Бу тәгвим үзрә һәр күн дә өзлүјүндә үч һиссәјә бөлүнүшдү. Авеста тәгвими зәманәсинин мүкәммәл салнамәси олдуғундан бир сыра гоншу өлкәләрә дә јәјылмышды.

Гәдим вә јени Авеста тәгвимләриндә ил јаздан башланырды. Истәр сабит, истәрсә дә сәјјар салнамәдә ил јаздан башланырды. Сабит салнамә үзрә ил фәрвәрдин јә'ни март ајындан башланырды. Сәјјар тәгвимләр ишләндији дөвләрдә исә јаз мүхтәлиф ајлара дүшүрдү. Буна бахмајарағ јазын башланмасы һансы аја дүшүр-

дүсә, һәм ин айың аввали. Байрам күнү, гаршыланьды. Белә ки, Авеста тэгвими үзрә илин сәккизинчи ая сајылан Әбан ая тэгвим илинин сәјјар олмасы учундан јазын башланғычына дүшдүкдә јенә бу аяын әввәли Новруз—јаз байрамы күнү кими гејд едилирди.

Бир сыра мәнбәләрдә орта әсрләрдә илин јаздан башланмасы һаггында кениш мә'лумат вардыр. Бируни «Асар әл-Багијјә» әсәриндә јазыр ки, чох гәдимләрдән ил фәрвәрдин аянын һөрмүзд күнүндән башланьды. Бу о демәк илини, ил јазын биринчи аянын әввәлиндән башланьр.

Авеста тэгвиминдә ајлардан башга һәр күнүн өзүнүн дә мүәјјән ады вардыр, һәр аяын биринчи күнү Аһура Мәзданын ады илә «Һөрмүзд күнү» адланьрды.

Тәкчә Азәрбајчанда дејил, еләчә дә гоншу өлкәләрин чохунда ил јазын әввәлиндән башланьрды. Гәдим бабил вә ассиријалыларын тэгвим илини јазын башланғычындан һесабламалары һаггында әлимиздә мә'лумат вардыр.

Илин јаздан башланмасы һаггындакы илк мә'лумат биринчи Дара дөврүнә (ерамызда әввәл 505-чи илдә), јә'ни Һәхамәниләрин Зәрдушти салнамәсинин бәрпа етдикләри дөврә аиддир. Бу салнамәнин бәрпасы сајәсиндә јазын башланчығы јенә дә фәрвәрдин аянын әввәлиндән һесаб едилмишди. Авеста тэгвими заман кечдикчә дәјишмишди. Бу тэгвимдә һәр ил там 365 күн көтүрүлдүјүндән һәр дөрд илдә бир күн вә һәр 120 илдә исә бир ај јаз байрамы кеч гаршыланьрды. Буна бахмајараг халг арасында көһнә тэгвим давам едирди.

Әрбә хизмәтәти дөврүндә үмуми бир тэгвим јаратмаға чәпд едилмишди. Лакин бу чәпдләр һеч дә Авеста салнамәсини бәрпа етмәк вә јәни салнамә јаратмагдан ибарәт олмамышды. Чүнки әрәбләрин гәбул етдикләри һичри тарихдән бир о гәдәр дә кечмәмишди. Бируни јазыр ки, әрәбләр 636-чы илә гәдәр сабит бир тэгвимә малик дејилдиләр. Һәр гәбилә мүәјјән бир һадисәни өз салнамәсинин башланғычы гәбул етмишди. Мәсәлә, бир гәбилә Кә'бәнин бәрпасыны, дикәр гәбилә исә башга бир һадисәни әсас көтүрмүшдү. Мәһәммедин һакимијјәти дөврүндә дә әрәбләр мүәјјән тэгвимә малик дејилдиләр. Јалныз Әмәрин дөврүндә әрәбләр тарих-салнамә јаратмаға мәчбур олмушдулар. Бу тарих исә бир чох мүбаһисәләрдән сонра Мәһәммедин Мәккәдән Мәдинәјә кетмәсини-һичрәтини (622) әсас көтүрмүш вә

Һәм ин күн әрәбләрин тарихинин башланғычы кими гәбул едилмишди.

Әрәбләрин бу барәдә көстәрдикләри тәшәббүсләр веркиләрин топланмасы гајдасыны низама салмаг мәнафеји илә бағлы олмушдур. Чүнки сәјјар әрәб ајлары әсасында веркиләрин топланмасы чох чәтин иди. Лакин онларын бу саһәдәки тәшәббүсләри бир нәтичә вермәмишди. Бу һагда Мәликшаһ Сәлчуги (1072—1092) тәрәфиндән јенидән әсаслы тәдбирләр көрүлмүшдү. Мәликшаһ һакимијјәтинин үчүнчү илиндә Сәхын Шәртин көркәмли шәхсијјәти кими танынмыш вәзир Низам-әл Мүлкүн, дөврүнүн көркәмли алим вә мүнәччими олан Әмәр Хәјјамын вә бир нечә мәшһур алимләрин ишә чәлб. едилмәси илә 1078-чи илдә јенидән салнамә бәрпа етдирилмишди. Бәрпа едилмиш бу тэгвим Чәләли тарихи ады илә мәшһур олмушдур. X әсрдә һазырланмыш, даһа доғрусу, Авеста тэгвими әсасында бәрпа едилмиш Чәләли салнамәсиндә башлыча мәсәлә илин нәсринин гајдаја салынмасы вә кечмиш Авеста тэгвими үзрә кечирилән бир сыра мөвсүм байрамларыны дәгигләшдирмәк олмушдур. Бурада әсасән Новруз байрамынын јазын әввәлиндә кечирилмәсини сабитләшдирмәк вә бу байрамла әлагәдар мәсәләләри низама салмаг башлыча мәсәлә олмушдур. Әлбәттә, тэгвимин гајдаја салыныб-салынмамасы һеч дә Новруз байрамынын вахтынын дәјишмәсинә сәбәб олмурду. Байрамын вахтыны халг тэгвимсиз дә ел адәти илә мүәјјәнләшдирә билирди. Мәсәлә, бу күнә кими дә гарангушун, һачылејләјин исти јерләрдән гајыдыб кәлмәси халг арасында севинч вә мәһәббәтлә гаршыланьр. Орта әр мәнбәләринин бириндә гејдә алынмыш бир дигр. парчасында бу барәдә дејилир:

Новруздан һәм ишә шад хәбәр кәтирәр лејләк,
Гәмли үрәкләри шад едәр лејләк.
Јер тәмизләнир гардан, гаргадан бүтүн,
Јох олур гар-гарға елә ки, көрүнүр лејләк.

Тарихи сәнәдләрдән ајдын олур ки, бир чох халглар һәлә чох гәдимдән јазын кәлишини өз салнамәләринин башланғычы һесаб етмишләр. Әкинчи вә малдарлар үчүн јазын кәлиши һәм ишә һәјат, шадлыг вә севинч мәнбәји олмушдур. Бир сыра өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да гәдим заманлардан етибарән илин башланмасы јазын кәлиши байрам кими гејд едилмиш-

дир. Бу һагда «Авеста» эсәриндә дәјәрли мә'лумата тә-
садүф едирик. Авестада кәһәнбар адланан алты мөвсүм
бајрамындан сөһбәт кедир. Бунлардан биринчиси кечә
илә күндүзүн бәрабәрләшдији күндән һесаблинан једди
ајлыг јај фәслинин башланмасы мүнәсибәтилә гејд еди-
лирди. Бу бајрам «Һәмәспә-мәјди» адланырды. Авеста-
да бәһс едилән гәдим бајрамларын адлары зәманәмизә
кәлиб чатана гәдәр бир сыра тәбәддүлата дүчар ол-
мушдур. Бу сөз тарихи мә'хәзләрдә кечә илә күндүзүн
бәрабәрләшмәси, 24 саатын ики бәрабәр һиссәјә бөлүн-
мәси вә исти илә сојуг арасында јаранан мұлајимлик
дөврү, нәһајәт, Зәрдүшт дини нөгтеји-нәзәрдән һәја-
тын јарандығы күн кими изаһ едилмишди. Һәмин дини
е'тигада көрә дә бу мөвсүм инсанын јарандығы күн,
Зәрдүштүн анадан олдуғу күн, онун Авестаны дүнјаја
кәтирдији күн вә с. кими мәсәләләрдә дә әлағәләнди-
рилмишди. Лакин Авестада кәстәрилән алты мөвсүм
бајрамынын һеч бириси Аһура Мәзданын өзү илә,
«илаһи гүввәнин» ады илә бағланмамышды. Кәһәнбар-
лар сырф тәсәррүфат һәјаты илә бағлы иди. Бир сыра
халғларын арасында мөвчуд олан гәдим е'тигадлара
көрә, хошбәхтлик илаһәси гышда өлүб, јазда дирилир.
Буна көрә дә диндарлар јаз бајрамыны дин бајрамы
кими гејд етмәјә, она дини боја вермәјә чалышмышлар.
V әср мұәллифинин јаздығына көрә Зәнд Авестада де-
јилир ки, һәјат алты мәрһәләдә, 365 күндә јарадылыб.
Буна көрә дә Чәмшид алты бајрам мұәјјән етмишди.
«Новруз... тәзә ил бајрамы јазда, кечә-күндүзүн бәра-
бәрләшдији күндә, Мәһрчан-Мәһр бајрамы пајызда,
кечә-күндүзүн бәрабәрләшдији күндә гејд едилирди. Бу
бајрамларын һәр бири алты күн, галан бајрамлар 4
күн гејд едилирди».

Хејир вә Шәр арасында мұбаризә инамы зәрдүшти-
ләрин јаз бајрамыны даһа кениш вә тәнтәнә илә гар-
шыламасыны шәртләндирмишди. Дини е'тигада көрә
Аһура Мәзданын Әһримән үзәриндә гәләбә әлдә етмәси
бу бајрамын идеоложи әсасыны тәшкил едир. Јазын
башланмасы кечә илә күндүзүн бәрабәрләшмәси, хејир
вә шәр гүввәләрин күчүнүн таразлашмасы, һәм дә бу
андан е'тибарән күндүзүн узанмасы илә Аһура Мәзда-
нын тимсалы олан ишығын—Күнәшин зүлмәтә, шәр,
гара гүввә рәмзи олан Әһримәнә галиб кәлмәси кими
баша дүшүлүрдү. Әсрләр боју Зәрдүшт дининин
Азәрбајчанда һаким олмасы үзүндән бурада јаз бајра-

мына мұһүм әһәмијјәт верилмиш вә бөјүк тәнтәнә илә
гејд едилмишдир.

Тарихән јаз бајрамы Новруз ады илә шөһрәт тап-
мышдыр. Бүтүн мәнбәләрдә јаз бајрамы Новруз бај-
рамы кими тәгдим едилир. Бә'зи мәнбәләрдә Новруз
сөзүнә бир чох әлавәләр едилмишди. Мәсәлән, «Новруз-
зе-кәбир», «Новрузе-сәғир», «Новрузе-Чәмшиди», «Нов-
рузе-Зәдүшти», «Новрузе-Султаны», «Новрузе-кәшавәр-
зан» вә с. Бу адларын һәр бири мұхтәлиф дөврләрдә
мејдана кәлмишди. Мәсәлән, «Новрузе-кәбир» вә ја
«Бөјүк Новруз» һәмин бајрамын алтынчы күнү сајы-
лыр. Сонралар мејдана кәлмиш дини е'тигада көрә,
куја һәмин күн һәр бир адамын тәлејинә көрә гисмәти
пајланыр. «Новрузе-кәшавәрзан» («Әкинчиләр новрузу») истилаһы әкинчилик мәишәти илә әлағәдар јаран-
мышдыр. Гәдим Бухаранын Дәрәхинә кәнд әһалиси һәр
15 күндән бир базар тәшкил едәрмишләр. Илин ахы-
рында тәшкил олунан сон базар даһа тәнтәнә илә кечи-
рилирди. Бир нечә күн давам едән һәмин бајрам ба-
зары әкинчи кәндлиләрин тәсәррүфат салнамәсинә чев-
рилмиш вә онлар јени или һәмин күндән сајмаға баш-
тамышлағ.

«Бөјүк Новруз» она көрә белә адланмышдыр ки, о,
бир һәфтә мүддәтиндә гејд едилирди. Һәм дә бу бајрам
шәнликләринин јекуну һәфтәнин ахырында даһа кениш
вә тәнтәнә илә кечирилирмиш. Мәнбәләр Новруз бајра-
мынын тарихинә тохунарағ ону гәдим рәвајәтләр әса-
сында ајдынлашдырмаға чалышмышлар. Мәсәлән, ибн
Мәскәвијјә јазыр ки, Новруз бајрамыны Чәмшид јарат-
мышды. Ибн әл-Бәлхи «Фарснамә» әсәриндә Новруз
бајрамыны Чәмшидлә әлағәләндирмәклә бу һагда бир
гәдәр әтрафлы мә'лумат верәрәк јазыр ки, Чәмшид јени
сарајда тахта отурду вә һәр тәрәфдән һакимләри өз ја-
нына топлады. Елә бу күн дә күнәш доланыб ил баша
чатды. Јени ил башланды. Чәмшид тәғәтләрдә гәдәр
шысында дајанан бүтүн һөкмдарлара үз тутуб деди:—
Аллаһын бизә вердији бүтүн не'мәтләрә шүкүр едәк вә
рәијјәтлә әдаләтлә рәфтар едәк. Һамы дуа етди, шад-
лыг олду вә бу күнү бајрам едәрәк «Новруз», јә'ни
«Тәзә күн» адландырдылар. Һәмин күн фәрвәрдин ајы-
нын Һөрмүзд күнү иди. Бу күндән башлајарағ шадлыг
етдиләр.

Өмәр Хәјјамын «Новрузнамә» әсәриндә бу мәсәлә
даһа әтрафлы верилмишдир. Доғрудур, бу әсәрдә рә-

вајәтләрә даһа чох јер верилиб. Бунунла белә о, башлыча мәнбәләрдән бири һесаб едилир. Чүнки, онун јазылдығы дөвр гәдим тарихә малик олан Новруз бајрамынын бәрпа едилмәси вә сабитләшмәси дөврүнә тәсәдүф едир. Өмәр Хәјјам «Јени Авеста тәгвими»ни бәрпа едәнләрдән бири кими Новруз бајрамынын тарихиндән хүсуси олараг сөһбәт ачыр вә гејд едир ки, Новрузун јаранмасынын илк сәбәби о олмушдур ки, һәммин күн күнәш дөврә вуруб 365 күн алты саатдан сонра өз јеринә (һәрәкәт етдији бүрчә) гајыдыр. Чәмшид бу күнү мүәјјәнләшдириб Новруз адландырмыш вә ону бајрам етмишди. Өмәр Хәјјам Новруз бајрамынын јаранмасы илә јенидән бәрпа едилмәси барәдә бәһс едәрәк јазыр ки, ону Биринчи Кәјүмәрс јаратды. Тарихи рәвајәтләрә көрә Кәјүмәрс Пишдадиләр сүләләсинин илк һөкмдары вә дүнианын илк һазимин һесаб олунур. Шушәнк, Тәһмүрәс, Чәмшид, Фирдун, Кәштисиб, Зәрдүшт вә нәһајәт Мәликшаһ заманында Новруз бајрамы јенидән бәрпа едилди.

«Тарихе-тәбәри» әсәриндә бу һагда дејилир ки, Чәмшид әмр етди она шүшәдән кәрдунә дүзәлтдиләр. Она дивләри гошуб минди вә көјә галхды. Һәммин күн фәрвәрдин ајынын Һөрмүзд күнү иди. Адамлар бу харүгәни көрдүкдә о күнү вә сонракы даһа беш күнү бајрам едиб «Новруз» адландырдылар.

Бу бајрамын тарихиндән бәһс едән јазылы мәнбәләрин демәк олар ки, һамысы ону Чәмшидлә әлагәләндирир. Ибн әл-Бәлхи, Бируни, Низами, Хагани, Гәтран Тәбризи, Саһиб Тәбризи вә башга көркәмли әдибләрин әсәрләриндән һабелә орта әср тарихи әфсанә, рәвајәт вә дастанлардан Новруз бајрамынын гәдим бир тарихә малик олдуғу ајдын көрүнүр.

Новруз бајрамынын мејдана кәлмәси тарихинин Чәмшидин ады илә бағланмасы бу бајрамын мејдана кәлдији јерин ајдынлашдырылмасы мәсәләсиндә мүнһүм әһәмијјәт кәсб едир. Онун Азәрбајчан мүнһитиндә мејдана кәлмәси, бурада јашајан адамларын һәјәт тәрзи, мөишәти илә бағлы олмасы бахымындан Чәмшид дастаны хүсуси әһәмијјәтә маликдир. «Авеста» әдәбийјатында Чәмшид һаггында белә бир мәлүмат верилир ки, Зәрдүшт Аһура Мәздадан сорушур ки, ондан габаг Мәзда киминлә данышмышды? Аһура Мәзда чавабында дејир: «Еј Зәрдүшт, сәндән габаг мән Чәмшидлә да-

нышмышам вә она һөкмранлыг әләмәти олараг үзүк вә гылынч вермишәм. Она дүнја сәлтәнәти тапшырмышам».

Биситун јазыларындакы нәгшләрдән тутмуш Сасани абидәләринәдәк бүтүн тарихи мәхәзләрдә Аһура Мәзда гаршысында дајанан һөкмдара үзүк вә ја һөкмдарлыг символу һесаб едилән һалга верир. «Авеста» әдәби материалына көрә Аһура Мәзданын әмри илә Чәмшид Әјрејан-вичдә Дајти чајы кәнарында мәләкәләрин иштиракы илә мәчлис дүзәлтмишди. Аһура Мәзда да бу мәчлисә кәлиб Чәмшиди дүнја һадисәләриндән хәбәрдар етмишди.

«Әјрејан-вич» вә «Дајти» сөзләрини авесташүнаслар Аран өлкәси вә Араз чајы мәнасында олдуғуну гејд едилрәр. Бу мәлүматдан ајдын олур ки, Новруз бајрамынын баниси кими танынмыш Чәмшид Араз чајы кәнарында мәчлис гурумуш бурада маскә салмыш вә бурада да дүнја һадисәләриндән хәбәрдар олмушдур. Ә. Бируни бу һагда јазыр ки, «Чәмшид бир сыра шәһәрләр кәзиб, нәһајәт Азәрбајчана кәләндә тахта чыхды вә чамаат ону чијинләриндә апарды. Күнәш о тахта дүшдү, чамаат бу шәләни көрүб о күнү бајрам етди».

Дикәр бир тарихи мәнбәдә дә дејилир ки, Чәмшид дүнјаны сејр едилди. Азәрбајчана чатдыгда о, һәммин күн тахта олтурду; чамаат шадлыг етди вә деди ки, оу күн Новрузду—јени күндү.

Низами Новруз бајрамыны Чәмшидлә әлагәләнди-рәрәк јазыр:

Чәмшид дәркаһына кәләндә Мәһвәш,
Биләл бурчүндә о заман күнәш.

вә ја

Әлбүрзүн башында күнәш көрүндү,
Чәмшид хәләтинә дүнја бурчүндү.

1883-чү илдә Азәрбајчан дилиндә нәшр едилән «Кәшкүл» адлы мәчмуәдә «Новруз һаггында бир сөз» башлыгы һаггында јазылыб: «Чәмшид шаһ Сәләтинә Пишдадијанда бир падшаһ мәшһур олуб нам әслиси Чәмшиди бир вахт әтлар әрзи кәшти вә күзар сәәдији әснада Азәрбајчан вилајәтинә кәлиб... тәхт үзрә мелүкәнә кечиб гәрар еләди... О вахтдан јоме мәзкурн «Новруз», јәни тәзә күн адландырдылар». Мүасир тәдгигатчылардан Ә. Ширази јазыр ки, Новруз һаггында ики

тарихи мәлумат вардыр. Биринчиси будур ки, аллаһ һәммин күн инсаны хэлг етмишдир. Икинчиси будур ки, Чәмшид дүнја үзәриндә сәјр едирди, елә ки, Азәрбајчана чатды, гызыл тахта отурду, башына тач гојду. Елә бу вахт да Шәргин гапысындан учалан күнәш онун тахт-тачыны ишыгландырды. Бу заман дүнјаја шәфәг іајылды. Адамлаң буңу кәрүҗ шәд үлдүзлар тә дедиләр: «Јени күндүр». Инкилис тәдгигатчысы Едвард Броонун јаздығына көрә, әрәбдилли тарихи мәнбәләр Чәмшиди «Һәзрәт Сүләјманла» ејниләшдирмишләр. Бәзи мәлумата көрә Азәрбајчанын ән гәдим пајтахты һесаб етдијимиз Һәмәдан шәһәри Чәмшидин бәрпа етдији Чәмшид шәһәри кими дә адланмышды.

Бөјүк халг бајрамы кими шәһрәт тапмыш Новрузун Чәмшид һөкмдарын ады илә бағланмасы да тәсадүфи олмамышдыр. Чүнки орта әсрләрдә алим вә јазычыларын демәк олар ки, әксәријјәти мүәјјән һөкмдарларын табелијиндә вә һимајәси алтында олмушдур. Буна көрә дә һәммин дөврдә бүтүн бајрамларын һөкмдарларын ады илә бағланмасына хејли сәј кәстәрилмишдир. Бу исә дөврүн хүсүсијјәтләриндән ирәли кәлирди.

Тарихи мәнбәләрдә гејд едилир ки, мидијагалыларын һакимијјәтинә сон гојмуш Һәхамәниләрин мадди вә мәнәви мэдәнијјәтинин әсасы мидијагалылардан әхз едилмишди. Һәхамәниләрин ады илә бағлы олан «Тәхте Чәмшид (Чәмшидин тахты, јәни Чәмшидин сәлтәнәт етдији сарај) ерамыздан әввәл 505-чи илдә тикилиб. Бир сыра мүәллифләр јазырлар ки, бинанын шәрг тәрәфиндә «Ападана» адланан гәбул таларына галхан пилләләрин мәнәччәриндәки нахышларда табе халгларын нүмајәндәләринин Новруз бајрамы мүнәсибәтилә сараја кәтирдикләри һәдијјәләр тәсвир едилмишдир. Ападана һаггында бәһс едән мүәллифләр бу таларын јалныз Новруз бајрамы мәрәсими заманы истифадә олундуғуну гејд едиләр.

Низами Һәхамәниләр дөврүндән бәһс едәрәк зәрдуштиләрин Новруз бајрамы һаггында белә дејир:

Чәмшидин Новруз илә сәдә бајрамларында,
Ајинләр јенидән олурду бәрпа.
Әр үзү көрмәмиш кәлинләр-гызлар,
Евиндән севинчлә дишары чыхар.
Әлләр ал һәвалы, үзләр бәзәкли,
Һәр јандан кәлирди чошғун үрәкли.
Һәр бир гыврым сачлы, кәлиши кәзәл,
Ајаг јерә дәјәр, шапчылдадар әл.

Әлиндә сәрв кими күлдән бир дәстә,
Сәрв дә бәнзәрди чичәкпәрәстә.
Һәр ил гызлар бу күн ахыр һәр јандан,
Верәрләр бу жениш ишрәтә мејдан.

Новруз халг бајрамы олмагла јанашы һәм дә рәсми дөвләт бајрамы кими танынмышды. Новруз іеканә халг бајрамыдыр ки, һеч бир һөкмдар она биканә гала билмәмишдир. Бу да бу бајрамын бөјүк әзәмәти илә бағлы олмушдур. Новруз бајрамы Сасани дөвләтинин рәсми дөвләт бајрамы кими гәрб өлкәләри тәрәфиндән дә танынмышды. Белә ки, Гәрб һөкмдарлары Новруз бајрамында Сасани сарајына гијмәтли һәдијјәләр кәндәрирдиләр. Рома һөкмдары Новруз бајрамы мүнәсибәтилә Сасани шаһы Хосров Пәрвизә гызыл, күмүш вә гијмәтли дашлардан һазырланмыш ики күмүш өкүз һејкәли үзәриндә гызыл човканлы ојунчу һәдијјә кәндәрмишди. Јухарыда гејд едилдији кими, Сасаниләрдән сонра әрәбләр бу бајрамы рәсмиләшдирмәјә сәј кәстәрмишләр. Бундан мәгсәд исә веркиләрин топланмасыны гајдаја салмаг иди.

Дин мұхтәлиф формаларда халгын һәјатынын бүтүн сәһәләринә, о чүмләдән халг бајрамларына да өз тәсирини кәстәрмишди. О, халг бајрамларыны илаһи гүввә илә бағламагла кәлир мәнбәји јаратмаға чалышмышдыр. Белә һал Ислам дининдә дә өзүнү бирузә вермишдир. Аббаси хилафәти өзүнүн илк вахтларындан Новрузу рәсмиләшдирмәјә чәһд етмишди. Бируни јазыр ки, Һарун-әл-Рәшид дөврүндә мүлкәдарлар верки топланмасыны гајдаја салмаг үчүн бу бајрамы рәсмиләшдирмәји тәләб етмишләр. Әрәб һөкмдарлары бу ишә башласалар да, сонралар Зәрдушт ајинләринин бәрпа едилмәсиндән горхуб бундан әл чәкмишдиләр. Сонралар әрәбләр Новруз бајрамыны јаз бајрамы кими гәбул едиб јаймыш вә буна мұхтәлиф дини мәналар вермәјә чалышмышлар. Мәсәлән, Новруз бајрамынын шәһрәт вә әһәмијјәтини Мәһәммәдин пејғәмбәр олдуғу күн, Әлинин тахта чыхдығы күн кими гәбул етмәк вә с. дини һадисәләрлә бағламаға чалышмышлар.

Ислам дини бу бајрамын шәнликләрини һәр васитә илә арадан галдырмаға чалышмышды. Һичри тарихин сәјјар олмасы илә әлағәдар Новруз бајрамы бәзи илләрдә мөһәррәм ајына гәдушдүклә бајрам шәнлик вә шадлығы матәмә чеврилирди.

Новруз бајрамы Мәликшаһ дөврүндә тәгвимин гај-
даја салынмасы илә әлагәдар олараг 1878-чи илдән
е'тибарән јени тәгвим үзрә һәр ил јазын башландығы
күн кими оёјүк тәнтәнә илә гәјд едилир.

* * *

Һәлә бајрама бир ај галмыш евләрдә ону гаршы-
ламаг үчүн һазырлыг көрүлүрдү. Бу мәрәсимләр ара-
сында чәршәнбә ахшамлары, хусусилә ахыр чәршәнбә
ахшамы илә бағлы мәрәсим хусуси јер тутурду. Чәр-
шәнбә мәрәсиминдә әсас јери сәмәни вә одла әлагәдар
адәт вә ајинләр тутурду.

Мә'лум олдуғу кими, һәр бир аиләдә гышын сон
ајында јаза һазырлыг ишләри көрүлүрдү. Чанланмаға
башлајан тәсәррүфат гајғылары илә јанашы, бајрам
һазырлыгы да һәр бир аиләнин зәрури ишләриндән са-
јылырды. Бу һазырлыг ишләри чәршәнбә ахшамла-
рында даһа кениш шәкил алырды. Хусусилә ахыр чәр-
шәнбә үчүн көрүлән һазырлыг ишләри вә шәнликләр
даһа дәбдәбәли характер кәсб едирди. Ахыр чәршәнбә
илә бағлы үмуми адәт-ән'әнәләрлә јанашы һәр бир ма-
һалын өзүнә хас олан мәнәлли мәрәсимләри дә фор-
малашмышды.

Кичик чиллә чыхан кими тәсәррүфат кениш вүс'әт
алмаға башлајырды. Ев мәишәтиндә исә бајрама илк
һазырлыг иши еви тәмизләјиб саһмана салмагдан иба-
рәт олурду. Адәтән һаваларын мүлајимләшмәси илә
әлагәдар олараг, евләрдән собалар вә күрсүләр јы-
ғышдырылыр, һис-тоз тәмизләнир, ев әшјалары сәлигә-
саһмана салыныр, палтар-палаз јујулуб тәмизләнир,
көһнә вә лазымсыз габ-гачаг тулланырды. Онларын әвә-
зинә јениси алыныр. Евдә һәр шеј тәмизләнир вә тәзә-
ләнирди. Бунула да санки евдән бүтүн дәрд-бәла узаг-
лашдырылмыш олурду.

Ев-ешијин саһмана салынмасы илә јанашы, чәршән-
бә ахшамлары бир сыра ојун вә әјләнчә характерли
ајин вә мәрәсимләр ичра едилирди. Ахыр чәршәнбә кү-
нүнүн ахшамы бүтүн һәјәтләрдә тонгал галанырды.
Тонгал үчүн одун, күлаш, кәрмә, чырпы вә с. топланыр-
ды. Ахшам гаранлыг говушанда тонгала од вуруб јан-
дырырдылар. Бүтүн аилә үзвләри тонгалын әтрафына
топлашыр. Адәтән үч, бә'зән исә он ики јердә тонгал
галајан аиләләрә дә тәсадүф олунурду. Аиләви тонгал-
лардан башга һамынын көрә биләчәји һүндүр мәш'әлә

охшар тонгаллар да јандырылырды. Бу тонгалларын әт-
рафына чохла адам топланыр, шәнлик едилирди. Бу
шәнликләр кечә јарыја гәдәр давам едилди...

Чәршәнбә тонгалы әсасән аиләви олурду. Бә'зи һал-
ларда аилә тонгалларындан башга тајфа вә ја мәнәллә
үчүн әламәтдар бир јердә бөјүк тонгал да јандырыр-
дылар. Гәдимдә аилә башчысы вә ја онун гүрбәтдә
олан үзвләри үчүн дә ајрыча тонгал јандырылырмыш.
Тонгал алышдыгдан сонра бөјүкдән кичијәдәк бүтүн
аилә үзвләри онун үстүндән тулланыр. Кәнд јерләриндә
исә һәмчинин һејванлары, хусусән гојунлары од үстүн-
дән тулландырыр вә тонгал әтрафына доландырырды-
лар. Хырда гузулары адәтән гучаға алыб од үстүндән
тулланырдылар.

Бә'зи мә'лумата көрә, ахыр чәршәнбә күнү сәһәр
тездән күнәш чыхмамыш чаванлар ахар сујун үстүндән
једди дәфә атылырлармыш. Һәр ики һалда истәр од,
истәрсә дә су үзәриндән һоппанаркән бу сөзләри оху-
јурдулар:

Атыл-матыл чәршәнбә

Ајна тәкин бәхтим ачыл чәршәнбә.

Чох вахт исә бир-бириләринин үстүнә су чиләјирдиләр.
Ахыр чәршәнбә шәнлијини С. Вурғун белә тәсвир
етмишдир:

Ахыр чәршәнбәдир, ил тамам олур...

Ушаглар һоппаныр од-алов үстдән,

Од да јандырмајыр һеч кәси гәсдән,

Елә бил одун да үрәји вардыр.

Бахын һәр гапыдан бир тонгал јаныр,

Көјә шә'лә дүшүр, јер ишыгланыр,

Од да мәррибандыр бу күн инсана.

Елә бил онун да-гәлбиндә јанан

Мүгәддәс тәмизләр, хош арзулар вар.

Бу күн нә шахсеј вар, нә дә ки вахсеј

Нә зәнчир вуран вар, нә дә баш јаран,

Өтүр һәр үрәкдә севдалы бир неј,

Баһарын ешгилә хошбәхтдир инсан...

Ахыр чәршәнбә ахшамы бир гајда олараг евләрдә,
дүқанларда, базарларда вә с. мәш'әлләр, шамлар јан-
дырылырды. Тонгал шәнликләриндә, адәтән, ода үзәр-
лик атардылар. Бу да дәрд-бәланын аиләдән узаг ол-
масы вә көз дәјмәмәси кими бир инам наминә едилир-
ди. Үзәрлик јандырмаг адәтинин чох гәдим көкләри
вардыр. Авестаја көрә «Әсфәнд» адланан мүгәддәс

ланыр. Гашыгла каса чалмаг ахыр чәршәнбә илә элагәдар олан адәтләрин ичәрисиндә ән гәдимләриндән бири сажлыр. Бу адәт гәдим әкинчи тајфаларын бири дикәриндән әкин үчүн тохумлуг дән топламаг адәтини хатырладыр. Бу адәтә көрә һава гараландан сонра кәнчләр гоһум, таныш вә гоһшуларын гапыларына кедиб әлләриндә сахладылары габы гашыгла вуруб сәс салырдылар. Ев саһиби сәси ешитчәк гапыја чыхыб ичәри узадылан габа пај гојурду. Әввәлләр бу пајлар буғда, арпа, мәрчи, ноһуд, чәтәнә вә с. олурмуш. Сонралар пај үчүн ширни, мејвә, хушкбар, гәннады мәмулаты, бәзәк шејләри, бәзи һалларда исә пул гојулмаға башламышдыр. Пај топлајан өзүнү көстәрмәјиб динмәз дајанырды. О, данышардыса, пај чәрән бу һәрәкәти пис әламәт сажырды. Топланан пај кәнчләр арасында бөлүнәрди.

Қаса чалмаја нисбәтән шал салама адәти даһа кениш јајылмышды. Бу ојунда иштирак едән оғланлар ахыр чәршәнбә ахшамы баш шалы, өрпәк, кәлағајы вә саирә көтүрүб гоһумларын вә ја севдикләри гызларын евладина кедиб шалы бачадан, чачардән вә дамдан ичәри саллајырдылар. Ев саһиби јубанмадан дәрһал әлдә олан вә ја габагчадан һазырланмыш бир һәдијәни шала бағлајыб онлары јола салырды. Бу адәти С. Вурғун поетик диллә белә тәсвир едир.

Кәләндә һәр баһар Новруз бајрамы
Һәрәнин башында бир кечә папаг,
Дүшүб гапылара кәзәрди һамы,
Һәр чыхан түстүдән бир пај умараг.

Шала бағланан пај ев саһибинин шал саһибинә мүнасибәтини билдирди. Шала гызларын тохудуглары рәнкли чораблар, әлчәк, башлыг, бәзәкли дәсмал, арагчын, пул кисәси, ширни, јумурта вә с. һәдијәләр бағланырды. Ахыр чәршәнбә ахшамы ичра едилән бу адәт Азәрбајчанын һәр јериндә кениш јајылмагла күтләви сәчијә дашыјырды. Бу адәти Шәһријар «Һејдәрбабаја салам» адлы әсәриндә белә тәсвир етмишдир.

Бајрам иди, кечә гушу охурду,
Адахлы гыз бәј чорабы тохурду,
Һәр кәс шалын бир бачадан сохурду,
Ај нә көзәл гајдады шал салламаг,
Бәј шалына бајрамлығын бағламаг.

Шал истәдим мән дә, евдә ағладым
Бир шал алыб тез белимә бағладым.

Туламкилә гачыб, шалы салладым,
Фатма хала мәнә чораб бағлады,
Хан нәнәми јада салыб ағлады.

Бир сыра јерләрдә шал әвәзинә габагчадан һазырланмыш балача кәчәвә, һәтта торба вә с. дамдан салыр вә онунла пај топлајырдылар. Бәзән дә садәчә олараг шал әвәзинә сатыл саллајырдылар.

Мәнбәләрин вердији мәлуматдан ајдын олур ки, чәршәнбә шәнликләринин бир чоһу гәдим көкә маликдир. Бу ајинләрин илкин формаларыны арашдырыб дүрүст мүәјјәнләшдирмәк она көрә хејли чәтинләшмишдир ки, заман кечдикчә онлар чәмијјәтин инкишаф мәрһәләләринә ујғун олараг дәјишиклијә уғрамышдыр. Мәсәлән, ахыр чәршәнбәдә гашыгла габы чалыб гапы гапы пај топламаг адәти илкин формада тамамилә башба мөгсәд дашымышды. О заман топланан пај ширни, пул дејил, буғда, арпа, мәрчи, ноһуд вә с. дәнли биткиләр олмушдур. Габа һансы дән нөвүнүн чоһ топланмасындан асылы олараг һәмин ил о дәнли биткинин бол олачағы күман едилир вә әсрләр өтдүкчә һәмин мәрәсимләрдә мурјун әлавләгәр олунурду.

* *
*

Новруз бајрамыны гаршыламаг үчүн һазырлыг ишләри тәкчә чәршәнбә мәрәсимләри илә тамамланмырды. Евдә гәминики ишәриб сәһа гәтәдәрдыр, илә әввәлләри тәмизләниб тәзә палтар кејирди. Вахтилә Азәрбајчанда олмуш Авропа сәјјаһлары Новруз бајрамы шәнликләрини билаваситә мүшәһидә етмәклә өз охучуларына бу бајрам һаггында мараглы мәлумат вермишләр. Франсыз сәјјаһы Сәфәвиләр дөврүндән бәһс едәркән јазыр ки, Новруз үчүн һәр кәс өз гүввәсинә көрә тәзә палтар һазырлајырды. Мәһз буна көрә Авропа сәјјаһлары Новруз бајрамыны тәзә палтар бајрамы да адландырмышлар.

Новруз бајрамы илә элагәдар хына јахма адәтләри күтләви шәкил алмышды. Бајрам күнү бир гајда олараг гызларын, кәлинләрин әлләри хыналы-никарлы олур. Бу, «Гурбани» дастанында белә тәсвир олунур:

Бајрам олур хына јахыр дәстинә
Күл көндәрир һәмдәминә, достуна.

Бајрам хынасыны халг шаири Сәмәр Вурғун да вәсф етмишди:

Бәзәниб-дүзәниб кәлиниләр, гызлар,
Хына да гојурлар өз әлләринә.

Шәһријар исә белә тәсвир едир:

Байрам олуб гызыл палчыг әзәрләр,
Нахыш вуруб отаглары бәзәрләр,
Тахчаларда дүзмәләри дүзәрләр,
Гыз-кәлинин фындыгчасы, һанасы,
Һәвәсләнәр, анасы, гајһанасы.

Байрам күнләри тәкчә тәзә палтар, хына јахмаг,
вәсмә чәкмәклә кифајәтләнмәјиб дикәр бәр-бәзәклә
сүфрә башында отурмаг мәгбул сајылырды.

Новруз байрамындан бәһс едән тарихи сәнәдләрдә
гејд едилир ки, көһнә илин баша чатмасына бир нечә
саат галмыш «тәһвил сүфрәси» ачылырды. Бу сүфрәдә
ширни, шам, ајна, көј, ноғул, нарынч, луму, күлаб, гыр-
мызы бојанмыш јумурта вә ичәрисинә хырда балыг са-
лынмыш бир габ су олурду. Байрам сүфрәсинә һәмчи-
нин зејтун, һејва, нар да гојурдулар. Байрам сүфрәсинә
гојулан хонча орта әср мәнбәләриндә «һәфт-син» ады
илә тәгдим едилир. Бу хончада ады «с» һәрфи илә баш-
ланан једди һәмәт олмалы иди. Бунлар сумах, сарым-
саг, сиркә вә с.-дән ибарәт иди. Лакин бир сыра мүйәл-
лифләр гејд едилрәр ки, әрәб истиласындан габаг
Новруз сүфрәсинин хончасында једди «син»лә дејил,
једди «шин»лә башланан һәмәт олармыш. Бу мүйәллиф-
ләр «шин» һәрфинин «син» һәрфи илә дејишмәси сәбә-
бини Ислам дининин јајылмасы илә әлагәләндирәрәк
јазырлар ки, Ислам дининдә шәрәб һәрәм сајылды-
ғындан «шин» һәрфи «син» һәрфи илә әвәз едилмишди.
Буна көрә дә ширни, шәраб, шәрбәт шам вә саирә
«шин»лә башланан шәјләрин јерини сумах, сиркә, са-
рымсаг вә с. тутмушдур.

Ајдындыр ки, байрам сүфрәсиндә сиркә вә сарым-
сағын гојулмасы лүзумсуздур. Чүнки тарихән дә мә'-
лумдур ки, байрам сүфрәсиндә «једдиләјүн»—једди
јемәли шәј гојулурмуш. Бу адәт бу күн дә давам едир.
Једдиләјүн ады илә једди һәмәт мејвә, шам вә гырмызы
бојаглы јумурта илә бәзәдилмиш хонча гојулур. Кәнд
јерләриндә једдиләјүн әвәзинә бир чох һалларда јохсул
аиләләрин сүфрәсинә буғда-күнчүд говургасы, бә'зән
исә кишмиш гатылмыш говурға сүфрәјә гојулурду.
Байрам сүфрәсинин башында аилә үзвләринин һамысы-
нын әјләшмәси вачиб шәрт сајылырды.

Кечмишдә гәсәбәләрдә һәр бир һөкмдарын гүдрәтин-
дән асылы олараг онун сарајында мүнәччимләр топла-
ныр вә мүйәјжән һесабламарла илин тәһвилини хәбәр
верирдиләр. Елә бу вахт да топ атылыр, тәбил вә шәј-
пур чалынырды. Һакимин әмри илә топ, тәбил, шәјпур,
түтәк сәсинин шаграг сәдалары алтында илин тәһвил
олдуғу хәбәр верилирди. Елә бу вахт аилә башчысы
һәр бир аилә үзвүнә үч парча набат вә ја ширни, үч
әдәд хырда пул (гызыл, күмүш вә ја мис сиккә) вә үч
гашыг бал верирди. Сүфрәјә тәзә пендир вә гатыг да
гојулурду. Әлбәттә, бүтүн аиләләрин байрам сүфрәлә-
риндә дејиләнләрин һамысы олмурду. Бир гајда олараг,
мәнбәләрдә варлы аиләләрин байрам мәчлисләри тәс-
вир едилирди. «Новрузнамә» әсәриндә байрам сүфрәсин-
дә арпа көјәртисинин олмасы зәрурәтиндән сөһбәт
ачылыр. Гејд едилир ки, илин јахшы, мәһсулдар олуб-
олмамасыны көјәрдилимиш арпанын бој атмасы илә
мүйәјжәнләширдириләр. Арпа шах вә јахшы көјәрмиш
олурса, демәк, һәмин ил мәһсул бол олачаг. Әксинә о,
өлкүн вә бој атмазса, гытлыг, гәһәтлик көзләнилирди.

Гәдим заманларда Новруз байрамында сәмәнидән
башга једди һәмәт дәнли битки дә көјәрдириләр. Байрам
габағы һөкмдарларын сарајларында, һәјәтләрдә кәрпич-
дән он ики сүтун дүзәлдирдиләр. Бу сүтунларын һәр
биринин үстүндә бир һәмәт дәнли битки көјәрдирилди.
Байрамын алтынчы күнү һәмин биткиләрә диггәт јети-
рилирди. Јохламадан сонра мусиги вә нәғмә сәдалары
алтында көјәртиләр топланырды.

Байрам көјәртиләри ичәрисиндә арпаја даһа артыг
фикир верилмәси гәдим тарихә маликдир. Арпа битки-
синин хејирли олмасы, онун дикәр дәнли биткәләрә нис-
бәтән аз зәһмәт тәләб етмәси вә тез јетишмәси гәдим
инсанлара мә'лум иди. «Авеста» әдәбијјатында арпа-
нын сәһирли гүдрәтиндән, онун Әһримәнин дүшмәни
олмасындан хәбәр верилир. Зәрдүштиләрин тәсәввүрүн-
чә әкин саһәсиндә арпа көјәрдикдә Әһримән бағырыр.
Арпа јетишиб гылафындан ајрылдыгда Әһримән налә
едир. Ону дәјирмана апардыгда Әһримән инилдәјир,
ун һалына салдыгда Әһримән кәдәрин күчүндән өлүр.

Арпа әкини Ассурија тәгвимләринин јарадылмасын-
да мүйәһм әһәмийјәтә малик олмушдур. Дүнјанын бир
сыра халглары өтән хәрмәндән тәзә хәрмәнәдәк олан
мүддәти бир ил һесаб етмиш вә илин башланғычыны
арпа бичининдән гәбул етмишләр. Арпанын кеч вә тез

көјәрмәсиндән асылы олараг јәһудиләр апрелдә илин кәсирини дүзәлтмәк үчүн әлавә күнләр артырырдылар.

Новруз бајрамы кечирилдији күндән Азербәјҗанда ил дәстурвиҗ олан кими ахыр чәршәнбәдә олдуғу гајда илә од јандырырдылар. Әввәлчә һакимин јашадығы бинанын дамы үстүндә бөјүк тонгал јандырылды. Бу, ејни заманда јени илин башланғычыны хәбәр верди. Бунунла ејни вахта күчәләрдә чал-чағыр сәси жүксәлирди. Гәһвәхана, чајхана вә карвансараларда атәшфәшанлыг олурду. Мејданларда әјләнчә үчүн мәзһәкәли сәһнәләр дүзәлдилирди. 1623—1624-чү илләрдә Сәфәви сәлтәнәтини кәзмиш рус тачири Ф.Котов јазыр ки, март ајында кечирилән Новруз бајрамы чох шән гејд едилирди. Бүтүн кечә чалыб охујурдулар. Базар-дүкан рәнкләниб ағардылыр вә күлләрлә бәзәнирди. Һәр јердә чыраг јандырыр.

мәк бајрам һәдијјәсинә охшајырды. Лакин бу дәби һаким зүмрәләр салмыш вә һәр васитә илә кенишлән-дирмишдиләр. Пешкәш адәтән биртәрәфли характер таширды. Бурада јздинә табестәрәф асылы олдуғу имтијазлы адамлара бајрам пешкәши вермәли иди. Италија сәјјаһы Ч. Карери јазыр ки, мүәјјән сәбәбә көрә шаһын һүзуруна кедә билмәјән ханлар јахын адам-лары васитәсилә бөјүк карванла она бајрам һәдијјәси көндәрирдиләр. Һәдијјәләр, адәтән, гызыл сиккә вә гиж-мәтли әшјалардан ибарәт олурду. Пешкәш натурал вә нәгд пул формасында олурду. Бир сыра һалларда бај-рам пешкәшләри бөјүк мәбләғ тәшкил едилди. Сәфәви шаһларындан биринин баш вәзири олан Мирзә Һатәм бөј Ордубади (1041 һ.) бир Новруз бајрамында шаһа 2074 түмән миҗларынла пешкәш тәғдим етмишди. Шәһ-

Мир Новруз мэрасими сон заманлара кими Чэнуби Азербайчанын бэ'зи јерлэриндэ мүүјјэн гэдэр сахлан-магда иди. Назырда о, «Коса-коса» ады илэ мэшһур олан дикэр бир садэ ојун формасында давам етдирил-мэкдэди.

Ушаг ојуну, кими, танынан, «Коса-коса» ојунунда да ушаглар өз ичэрилэриндэн дилли-дилавер бир ушагы сечиб коса ады илэ ону мээли формада кејиндириллэр. Онун күркүнү тэрсинэ кејдириб белинэ гуршаг, үстүнэ бир нечэ зынгров бағлар вэ башына кағыздан дүзэлдилмиш узун папаг гојурдулар. Косанын үзүндэ маска, элинэ чомаг верир, чийнинэ торба салыб һэјэт-бәһэјэт кэздириллэр. Онлар косаны габаға салыб, өзлэри дэ онун далынча гапы-гапы кэзиб бајрам пајы топлардылар. Кэздикчэ дэстэ хорла охујарды:

А коса-коса кэлсэнэ, Кэлиб салам версэнэ,
Чөмчөни долдурсана, Косаны жола салсана.
Новруз Новруз баһара, Күллэр, күллэр баһара
Бағчамызда күл олсун, Күл олсун бүлбүл олсун.
Бајрам кэлир гоһум-гардаш шад олсун.
Шадлыг олсун, лэззэт олсун, дад олсун.
Таныш, билиш, узаг-јахын, јад, олсун.
Гој душмэнин чаны чыхсын фэған дад олсун
Бирчэ гисмэт верин коса шад олсун.

Бу маһныдан сонра коса орталыгда ојнајырды. Коса пај алыб кедэндэ јенэ дэ хорла дејирдилэр:

Баһар кэлди, хош кэлди.
Хэстэ көнүл ону көрчөк динчэлди.
Сизин бу тээ бајрамыныз мүбарөк
Ајыныз, илиниз, күнүнүз, һэфтэниз мүбарөк.

Бајрам көрүшлэри вэ шәнликлэри аилэ вэ мөһәллэ дахилиндэ олурдуса, бајрам мэрасим вэ эјләнчэлэри бөјүк мејданларда, мэсчидјаны ачыглыгларда кечирилди.

Бајрам күнлэриндэ кечирилэн эјләнчэлэр арасында зорхана сәһнэлэри, тир (нишана, ох атмаг), кэндирбазлыг, хоруз, гоч дөјүшдүрмөк вэ с. јарышлар хүсуси јер тутурду. Бунларын чоху сон заманлара кими Азербайчанда дөбдэ иди.

Тарихи мәлумата көрө бајрам шәнликлэри вэ көрүшлэри, адэтэн, бир һэфтэ давам едирди. Көрүнүр, 6 күнлүк бајрам мүддэти Авеста тэгвими эсасында гәбул едилмишдир. Чүнки гәдим Авеста тэгвими үзрә он ики ајын һәр бири там отуз күндэн ибарәт олдуғундан илин

јердә галан алты күнлүк кәсири онун ахырына элавә едилирди. Бу элавә күнлэрин һамысы тэгвимә дахил едилмәдијиндән бајрам күнү кими кечирилди.

Новруз бајрамынын 21, бә'зән исә 40 күн, һәтта тут иртишана кими давам етдији тарихи әдәбийјатда тәјд едилир. Әлбәттә, бү тәбиәтин күндән-күнә чанланмағы илэ бағлы иди. Бајрам шәнликлэри «Сиздәһ» вә ја јаз кәзинтиси адланан тэээ илин он үчүнчү күнү илэ тамамланырды. Һәмин күн адамлар бағлара, чәмәнликләрә кәзинтијә чыхыр, вахты кечмиш, саралыб солмуш сәмәнилэри бајыра туллајыр, бунунла да бајрам шәнликлэри гуртарырды.

Новруз бајрамы бүтүн тарих боју халгымызын һәјатында өзүнәмәхсус јер тутмушдур. Азербайчан салнамәси Новруз бајрамындан башлајырды. Инди дэ Чэнуби Азербайчанда вә бә'зи халглар арасында јени ил јазын кәлиши илэ һесаб едилир вә јени илин илк күнү бајрам сајылыр. Бундан башга бир чох халгларын мәнәви зөвгүнә вә тәсәррүфат һәјатларына ујғун олараг тэгвимин јаздан башланмасы мәгсәдәујғундур. Мәһз буна көрә дэ мөвчуд тэгвимләрдә олан нөгсанлары арадан галдырмаг, ону тәкмилләшдирмөк вә бир чох халглар үчүн гәбул едилә биләчөк бир салнамәнин јарадылмағына инди тәшәббүс көстәрилди. 1954-чү илдә Һиндистанын тәшәббүсү илэ Ваһид тәкмилләшдирилмиш бир тэгвим һазырланмыш вә лајиһә гәбул едилмәк үчүн Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын мүказирәсинә верилмишди. Бу лајиһәдә илин дөрд фәслә вә һәр фәслин бәрабәр олараг он үч там һәфтәјә бөлүнмәси мәгсәдәујғун һесаб едилди. Бу лајиһәјә көрә һәр бир фәсил вә һәр бир јени ил базар күнүндән башланыр вә шән-бә күнү гуртарыр. Илин ахырынчы күнү салнамәјә дахил едилмәдән элавә күн сајылыр ки, буну да үмумдүн-ја бајрамы күнү адландырылар.

Һиндистан дөвләтинин бу лајиһәси Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын мувафиг комиссијаларында музакирә едилиб бәјәнилмишдир. Бу лајиһәјә бир чох өлкәләр, о чүмләдән кечмиш Совет Иттифагы да тәтәфдар олмушдур. Јалныз Бирләшмиш Штатлар дини тәәссүбкешлик пәрдәси алтында бу лајиһәнин әлејһинә чыхмышды.

Бу лајиһәнин ирәли сүрдүју јени салнамә јаз бајрамы илэ әлағәдар тэгвимә мувафигдир. Бу тэгвимдә нә милад, нә дэ һичрәт эсас көтүрүлмәмишдир. Ваһид

тэгвимин яарадылмасы халглар арасында элагэни даһа да мөһкөмлэндирэр вэ мөвчуд тэгвимлэрдэн ирэли кэлэн бир чох чэтинлик вэ мөһдудлуглар арадан галдырылмыш оларды.

МЕҢРИКАН — МӨҺСУЛ БАЈРАМЫ

Азэрбајчан халгынын мөшэти тэсэррүфат мөшғулијјэти илэ бағлы олан бајрам шэнликлэри илэ долудур. Бу шэнликлэрин ичэрисиндэ эн кениш вэ тэнтэнэ илэ гејд едилэнлэрдэн бири «Меһрикан» адланан мөһсул бајрамыдыр. Бу бајрам чох ээрлик бир тарихэ маликдир. Һэлэ чох гэдимлэрдэн тэнтэнэли вэ эзэмэтли бајрам кими Новруз вэ Меһрикан һаггында мөнбэлэрдэ мөһлумат верилир. Бу ики бајрамын эзэмэти бир даһа ондан ајдын олур ки, гэдим дөврлэрдэ шаһ вэ һөкмдарларын јанына кэлиб шикајэт етмөјэ илдэ јалһыз ики күн, Новруз вэ Меһрикан бајрамларында ичазэ верилирди. Авеста тэдгигатчыларынын фикринчэ, Көһөнбарларын эн гэдим вэ мөшһуру беш ајлыг гыш фэслинин башланмасыны бөјан едэн Мөһсул бајрамы вэ 7 ајлыг јај фэслинин башланмасыны хэбэр верэн Новруз бајрамы олмушдур. Беш ајлыг гыш мөвсүмүнүн башланғычында гејд едилэн Меһрикан бајрамы тарихи рэвајэтлэрэ көрө Пишдади һөкмдарларындан Фиридуһун ады илэ бағлы олмушдур. Бируни Меһрикан һаггында белэ јазыр: Дејилэнэ көрө, меһр күнэшин адыдыр. О, бу күндэ көрүнүб, ашкар олунуб. Она көрө дэ бу күн меһрэ мәнсубдур... вэ дејилэнэ көрө, бу күн Фиридуһун Зөһһака-Әждаһаја галиб кэлмишдир... чүнки елэ бу күн дэ мөһлакэлэр Фиридуһун көмөјинэ кэлмишдилэр.

Өмөр Хэјјам да Меһрикан бајрамыны јарымтарихи шөхсијјэт олан Фиридуһун һаггында рэвајэтлэрлэ элагэлэндирир вэ јазыр ки, бу күнэдэк һэр ил Меһрикан вэ Сэдэ бајрамлары Иран вэ Туранда тэнтэнэ илэ гејд едилир.

Зэрдүшти дининдэ Меһр Авестада адлары чөкилэн јэзэдлэрдэ, (мәһәкәрдәу) брһинич, адич, кимич, мәһрүндур. Авестада бу јэзэд диқәр јэзэдлэрдэн эн һөрмөтлисидир. Она Аһура Мэзда гэдэр һөрмөт едирдилэр. Меһр һаггында Авестада дејилир ки, мән Аһура Мэзда Меһри, әзүм, гадар, ситајиша лајиг јаратдым. Авестанын

Меһрјәшт адланан бөлмэсиндэ көстэрилик ки, Меһр күнөшдэн габаг дағ үстүнэ кэлир вэ орадан Әријэнлэрин (аранлыларын) евлэринэ нэзэр јетирир. Башга бир бәнддэ дэ бу мөзмуна ошар белэ бир фикир сөјләнир. Күнөш батдыгдан сонра Меһр јерлэ көј арасына нэзэр салыр. Бурадан ајдын олур ки, Авестада Меһрэ күнөш кими дејил, ајрыча мүгәддэс кими ситајиш едилирмиш.

Меһр адлы мүгәддэс варлыға диқәр халгаларын тарихиндэ дэ раст кэлинир. Мәсэлэн, һиндлилэрин е. э. 1500 илдэн эввэлки тарихи илэ элагэлэндирилэн Ригведа адланан јазылы абидэлэриндэ Меһр һиндлилэрин бөјүк аллаһы сајылан Вөрүнэ гэдэр тәриф едилир. Бурада Меһр күнөш дејил, күнөши идарэ едэн варлык кими көстэрилик вэ дејилир ки, Меһр күнөши көјдэ һэркөтэ сөвг едир, јағыш јағдырыр, илдырымы, күләји идарэ едир вэ с. Меһрэ олан инам дүнјада эн кениш јайылмыш етигадлардандыр. Тарихи арашдырмалар көстэрир ки, Асија вэ Авропа өлкэлэриндэ Меһрлэ бағлы олан етигадлар диқәр гитэлэрдэн габаг мөвчуд олмушдур. Буну да гејд етмөк лазымдыр ки, Меһрлэ элагэдар олан етигад бајрам вэ мөрасимлэр Шөргдэн Гәрбэ кечэркән өз формасыны мүәјјән гэдэр дејишсэ дэ, мөзмуну ејни галмышдыр. Меһрлэ элагэдар олан етигад вэ адэтлэр Ромада чох кениш јайылдығындан 307-чи илдэ Меһрэ ситајиш рәсми бир мөһһөб кими гәбул едилмишдир. Меһр ајини христианлығын мејдана кәлмэсиндэн чох габаг мөвчуд олмасына баһмајараг, христианлығын јайылдығы дөврдэн о, бу дини идеолокијада өзүнэ јер етмишдир. Бу күнэ кими давам етмөкдэ олан пасха вэ мәсиһи илдөнүмү бајрамларынын әсасыны мөһз меһр ајининин мөзмуну тәшкил етмишдир.

Меһрлэ бағлы адэт вэ ајинлэр Авропада хүсусилэ кениш јайылмышдыр. 1906-чы илин јајында алман алими Винклер Анкара шөһэри јахынлығында тапылмыш миһи хөтли бир јазыда Меһр адына тәсадүф етмишдир. Бу абидэ ерамыздан 14 эср габагкы дөврэ аиддир.

Азэрбајчанда Меһриканын мөһсул бајрамы кими гејд едилмәси тарихи 2500 илэ јахындыр. Бәзи мүәллифлэр бу бајрамын фарслара мөһсус олдуғуну гејд едирлэр. Лакин белэ бир тарихи факт мөһлумдур ки, Дара өз көмөкчилэри илэ Мидијада һакимијјэти элэ

кечирмәк үчүн элверишли күн кими Мехрикан бајрамы күнүнү сечмишдир. Бу бајрам Мидијада бөјүк дөбдөбә ила гејд, едилдијиндан. дөвләт адамлағынын башы елә гарышмышдыр ки, Дара дәстәсинин чеврилишинә гаршы вахтында тәдбир көрә билмәмишләр. Бу фактдан ајдын олур ки, Мехрикан бајрамы Иран јајласынын чәнубунда јашајан фарслар арасында дөбә дүшмәздән һәлә хејли әввәл Азәрбајчанда бөјүк вә тәнтәнәли бајрам шәнлији кими кечириллирмиш.

Мехрикан бајрамы сасаниләр дөврүндә тәхминән 400 илдән артыг бир вахт әрзиндә рәсми халг бајрамы кими кечирилмишдир. Сасани дөврүнә аид мәнбәләрдә Мехрикан бајрамынын ады тез-тез чәкилир вә онун бөјүк бир бајрам олмасы гејд едилир. Мехрлә бағлы адәт-ән'әнәләр һеч бир халгын классик әдәбијатында, јазылы мәнбәләриндә халгымызын јазылы ирсиндә олдуғу гәдәр кениш әкс етдирилмәмишдир. Илк әдәби мәнбәләримиздән олан Гәтран Тәбризинин диванында Мехрикан һаггында белә бир үмумиләшдирилмиш парча верилмишдир:

Мехрикан күләји чәмәни гызыл рәнкә бојар,
Күлләрин рәнки алар, бадәни рәнкә бојар.
Јер үзүнү оддан чыхмыш дәмир кими бојады,
Гызыл ијнә кими һәр биткини саралтды.
Тәнәјин гызыны көрдүкдә мејхар,
Истәр фәда етсин өзүнү она мејхар.
Һәсәд апармырса кәр фәрвәрдинә Мехр,
Онун чәмәнә вурдуғу нахышы ијә дағыдыр Мехр.

Азәрбајчан халгы әрәб гәсбкарлығына мәрүз галандан сонра әрәб хилафәти мүсәлман дини пәрдәси алтында халгымызын әсрләрдән бәри давам едән зәнкин мэдәни наилијјәтләрини арадан көтүрмәјә чалышмышдыр. Бу сәбәбдән дә бир сыра милли адәт-ән'әнәләр Ислам дининин вә әрәб гәсбкарлығынын тәсири илә һәтта бир чох һалларда зор вә горху нәтичәсиндә арадан чыхмышдыр. Бир сыра халг бајрамлары, хүсусилә зәрдүштиликлә, әләгәләндирилән бајрамлары, хүсусилә зәрдүштиликлә әләгәләндирилән бајрамлар ачыг ачыгына гадаган едилмишди. Буна бахмайараг Новруз, Мехрикан, Сәдә вә Абризәкан бајрамлары халг арасында кениш јајылдыгындан вә һәким тәбағәнин кәлир мәнбәјинә чеврилдијиндән онлары арадан чыхармаг мүмкүн олмамандыр. Әрәбләр Новрузу «Нирүз», Мехриканы «Мехрчан», Сәдәни «Сәдәг»

формасына салараг кәлирли бајрам кими онлары гејд олунмасыны давам етдирмишләр. Онлар ејни заманда бу бајрамлары күтләви халг шәнлији сәчијјәсини дәјишиб Ислам дини е'тигадлары илә бағламаға чалышмышлар.

Мәһсул бајрамы әсас е'тибарилә әрзаг мәһсулларины топланылдығы дөврдә кечирилирди. Бу дөвр исә октябр ајынын орталарына тәсадүф едирди. Мәһз буна көрә дә Зәрдүшт кәһинләри «Мүгәддәс» Мехр бајрамыны бу күнә салмышдылар.

Авеста тәгвими үзрә һәр илин 7-чи ајы Мехр адлары вә онун 16-чы күнүндә Мехрикан—Мәһсул бајрамы кечирилирди. Бајрамын ады да бурадан јаранмышды.

Һизами Мехр күнүнүн даһа тәнтәнәли кечирилмәсинә вә бу күнүн хүсуси әһәмийјәтинә ишарә едәрәк белә јазыр:

Нәчмәјә башлады пәриүзләр
Күнәш Мехрикандә даһа хош кәләр

Тарихи мәнбәләрдә Мехрикан бајрамынын вахты дүрүст гејд едилир. Әбурейһан Бируни бу бајрамын Мехр ајынын 16-дан 20-нә кими давам етдијини көстәрир. Гәзвини исә Мехриканын Мехр ајынын 16-да бөјүк, әзәмәтли бир бајрам кими кечирилдијини хәбәр верир. Әрузи Сәмәргәнди дә Мехриканы пајыз фәслинин башланғычына аид едир. Демәли, Мехрикан-Мәһсул бајрамы һеч бир дини ујдурма илә әләгәли олмајыб инсанларын иллик зәһмәтинин сәмәрәсини нүмајиш етдирән әмәк бајрамы кими шөһрәтләнмишди.

Мәһсул бајрамы шәнликләринин тәсвириндән хәбәр верән мәнбәләр ону Новруз бајрамы дөбдәбәләринә охшадырлар. Бируни јазыр ки, Мехрикан бајрамы да Новруз бајрамы кими кениш гејд едилирди. Һәр евдә бајрам мәчлис гурулур, гоһум-гардаш, гоншулар бири дикәринин бајрам тәбрикинә кедир вә бир-бириләрнин мејвә вә ширниләрлә бәзәдилмиш сүфрә башында гаршылајырмышлар.

Сасаниләр дөврүндә тәнтәнә илә гејд олунан Мехрикан бајрамында зәрдүштиләрнин ән јүкәк рүтбәли кәһини олан Мә'бәди-мә'бәдан ичәрисинә лимон, шәкәр, иллуфәр, һејвә, алма вә бир әдәд аг үзүм чубугу гојумуш хошчаны сараја анарыб шаһын гаршысына гојараг онун бајрамыны тәбрик едәрмиш.

Бу байрам мөһсул байрамы олдуғундан һәдијјәләр әсасән топланан кәнд тәсәррүфаты мөһсулларыннан ибарәт олурду. Новруз байрамында олдуғу кими бунда да һөкмдарлар халгдан чохла һәдијјәләр топлајырдылар.

«Новрузнамә» әсәриндә Мөһр ајынын адындан бәһс едиләркән дејилир ки, адамларын бу ајда мөһрибан олдуғларыннан һәммин ај белә адланмышдыр. Бу ајда һәр кәс әлдә етдији мөһсулундан башгасына пај верирди. Мөһсул топланышындан сонра кечирилдијиндән бу байрамда адамлар өз ағыр зәһмәтләринин бәһрәсини көрүб севинир вә шад олдуғларыны, бир-биринин севинчинә шәрик олдуғларыны тәзаһүр етдиридиләр. Бу байрамың сајәсиндә зәһмәт адамлары бир-биринин көмәјинә архаланыр, һејир-зәрәринә шәрик олдуғу Мөһрикан байрамы күнләриндә тәнтәнәли һәфтә базарлары тәшкил едилир вә бөјүк халг шәнликләри кечиридиләр.

Мөһсулларын топланмасы, адәтән, хәзан чағынын чатмасы илә баша чатырды. Буна көрә дә бә'зи мәнбәләрдә о, «Хәзан байрамы» ады илә тәгдим олунур. Бу дөвр бағ-бағчанын мөһз хәзан чағы олурду.

Байрам шәнликләри Мөһр ајынын 16-дан 21-нә гәдәр (октябрын 8-дән 12-нә кими) кечиридиләрди. Һазырда өлкәмиздә кечирилән кәнд тәсәррүфаты ишчиләри күнү дә Мөһрикан байрамынын башландығы күнә, октябрын 8-нә тәсадүф едир. Бу күнәдәк өз мөвгејини горујуб сахламыш олан Мөһрикан-Мөһсул байрамынын инди өлкәмиздә даһа кениш, даһа тәнтәнәли кечирилмәсинә бөјүк еһтијач дујулур.

СӘДӘ—АТӘШФӘШАНЛЫҒ БАЈРАМЫ

Халгымызын мәишәтиндә дәрин тарихи көкләри олан байрамлардан бири дә Сәдә-Атәшфәшанлығ байрамы олмушдур. Сәдә сөзү шө'ләләнән од кими тәрчүмә едилир.

Үч мин илдән артыг бир тарихә малик олан вә мин беш јүз ил әсас идеоложи гүввә кими фәалијјәт көстәрән Зәрдүшт дини шө'ләләнән оду өзү үчүн мәш'әл етмишди. Она көрә дә гәдим заманлардан бурада од илә әлагәдар байрам вә мәрәсимләр кечирилмәјә башламышдыр. Азәрбајчанда од байрамы дикәр гоншу өлкә-

ләрә нисбәтән даһа артыг дөбдәбә илә гејд едилмишдир.

Ода мүгәддәс тәбиәт гүввәси кими ситајиш едилмәси һәлә чох гәдимдән мә'лумдур. Инсанлар оду сөнмәјә гојмамыш, даим јанар һалда сахламаға чалышмышлар. Гәдим тајфаларын јашајыш јерләриндән һеч вахт од әскик олмамышдыр. Оддан һәм мәишәтдә истифадә едилир, һәм дә мүдафиә мөгсәдилә хәбәрдарлыг сигналы кими јандырылырды. Әлбәттә, илкин дөврләрдә ода олан еһтирам һеч бир илаһи илә бағлы олмамышдыр. Инсанларын ода әмәли еһтијачы ону мүгәддәсләшдирмишдир.

Мән гуру бир гарғынын ичиндә кизли пүнһан,
Оғурладым атәши аллаһларын јанындан.
Инсанлара бу атәш өјрәтди мин бир пешә,
Олду нәчати-рузи јолларында һәмишә.—

дејән јунан јазычысы Есихил «Зәнчирләнмиш Прометеј» әсәриндә инсанларын һәјатында одун нә гәдәр мүһүм рол ојнадығыны јығчам шәкилдә ифадә етмишдир.

Од инсанларын һәјатында мүһүм рол ојнадығындан чох тезликлә мејдана кәлдији илк вахтдан е'тибарән мүгәддәсләшмишдир.

Зәрдүштиликдә језәдләрдән (мәлакәләрдән) биринин ады Азәр, јә'ни «од» адланмагла јанашы Аһура Мәзданын оғлу кими дә танынмышдыр. Бу байрам һаггында Ә. Бирунинин вердији мә'луматда дејилир ки, «Азәрчәшк»—од байрамы заманы евләрдә од јандырылырды. Од байрамы адәтән ғыш башланандан бир гәдәр сонра гејд едилирди. Бөјүк тонгаллар галаныр, аллаһа дуа едилирди. Јејиб-ичмәк, шәнлик етмәк үчүн адамлар бир јерә топланырдылар. Зәрдүштиләрин тәсәввүрүнчә од һәрарәт верир, биткиләри зијанверичиләрдән горујурду.

Сәдә байрамы Авеста тәгвимиңә әсасән 5 ајлыг ғыш фәслиндән јүз күн кечәндән сонра гејд едилирди. Бируни Сәдә байрамындан данышаркән јазырды ки, бу байрама «шәбкәзнә» дә дејирләр. Чүнки бу вахт сојуг чох бәрк олур вә адамын бәдәнини кәсир. Бирунин вердији мә'луматдан ајдын олур ки, бу байрам кичик чилләнин чыхмасы әрәфәсинә дүшүр. Сәдә байрамынын кечирилдији Бәһмән ајы—кичик чилләнин чыхдығы вахт да зәрдүштиликдә бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. Зәрдүштиләр бу ајын башында «күнүдә» «нејван

кәсмәкдән вә әт јемәкдән чәкинмишләр. Бу да малдарлыг тәсәррүфатлары адәтләри илә бағлы олмушдур.

Бәһман ајынын 10-да тәнтәнә илә кечирилән бајрамын мејдана кәлмәси тарихиндән сөһбәт ачаркән орта әср мүәллифләри дикәр тәгвим бајрамлары кими ону да рәвајәтлә бағлајырлар. Тарихи рәвајәтә көрә куја бу күн һушәнк мүшајәтчи дәстәсилә бир дағын јайындан кечәркән гаршысына бөјүк бир илан чыхмышдыр. О, иланы әлдүрмәк үчүн бир даш атмыш, лакин даш илана дејил, башга бир даша дәјмиш, ики дашын тоггушмасындан гығылчым галхмыш, бу гығылчымдан әтраф әдәтләри бәһман ајынын 10-да өлмүшдур. Бу һадисәнин шаһиди олан һушәнк һәммин күнүн од бајрамы кими гејд едилмәсини әмр етмишдир. Көрүндүјү кими бу бајрам јарымтарихи һөкмдарын ады илә бағланса да, рәвајәтдән мә'лум олдуғу кими онун идеоложи әсасында одун кәшфи дајаныр.

Сәдә бајрамындан башга Бәһмән ајында даһа бир нечә бајрам кечирилирмиш. Бәһмән ајынын икинчи күнү Јәзәд Бәһмән адланыр. Онун анадан олдуғу күн Бәһмәнәкан вә ја Бәһмәнчә бајрамы кими гејд едилирди. Бирунин вердији мә'луматдан ајдын олур ки, һәммин бајрамда зәрдүштиләр Бәһмән адланан биткини сүдә гатыб ичир вә шәнлик едирмишләр.

Пајыз фәслинин ахырында Азәр бајрамы кечирилди. Авеста тәгвиминин доггузунчу ајы Азәр адланырды. Гышы гаршыламаг үчүн о, фәсил бајрамы кими гејд олунурду. Азәр бајрамы Зәрдүшти е'тигадла әлагәдар олдуғундан онун бә'зи мәрәсимләри атәшкәдәдә кечирилди. Өмәр Хәјјам бу бајрам һаггында јазыр ки, һавалар сојудуғундан ода еһтијач артыр вә буна көрә дә бу аја Азәр, јә'ни од ајы дејирләр. Демәк, гышы одла гаршылајыб шәнлик едирмишләр. Тарихи мә'луматлардан да ајдын олур ки, Азәр бајрамы мөвсүм бајрамлары сәчијјәси дашымышдыр. Бируни гејд едир ки, Азәр бајрамы гышын әввәлиндә олур, бу күн евләрдә бөјүк очаг јандырырлар.

Бу мә'луматдан ајдын олур ки, орта әсрләрдә Сәдә халг бајрамындан әлавә Азәр вә ја Азәркан адланан дикәр од бајрамы да кениш јайылмышдыр. Бу бајрамлар мүхтәлиф вахтларда кечирилди. Азәр бајрамы гыш кирәндә, Сәдә исә кичик чилләдән сонра башланырмыш. Демәк, бу бајрамларын бири гышы гаршыламаг, дикәри исә гышы јола салмаг тәнтәнәсинә чеврилибмиш.

Бу бајрамларын хәрчләрини өдәмәк үчүн хүсуси вәгфләр јаранмышды. Бајрам күнүнүн ахшамы күнәш батабатда зәрдүштиләр тонгал јандырыб шәнлик мәчлисә тәшкил едирдиләр. Бајрам сүфрәсинә шәраб вә мејвә гојулурду. Тонгал одланан заман әтрафдакылар рәгс едиб ојнајыр, чалыб охујурдулар.

АБРИЗӘКАН—СУ БАЈРАМЫ

Һәлә чох гәдим заманлардан су мүгәддәс сајылмышдыр. Сујүн мүгәддәсләшдирилмәси дүниә халглары ара-сында мүхтәлиф формаларда тәзаһур етмишдир. Азәрбајчанын су ајини чох адәт-ән'әнәләримиздә өз әксини тапмышдыр. Бу адәтләрдән ән гәдими су бајрамынын кечирилмәси олмушдур. Абризәкан адланын бу бајрам илаһи гүввә наминә кечирилән ән гәдим халг бајрамларындандыр. Авестаја көрә Наһид адлы су илаһәси ән һөрмәтли мүгәддәсләрдән сајылырды. Наһид сујун һамиси кими танынырды. Наһид наминә Мидија, Пәхамәни вә Аршакидләр дөврүндә бир нечә мө'тәбәр мө'бәд учалдылмышдыр. Геродот вә Страбонун вердији мә'луматдан ајдын олур ки, суја һөрмәт, ону һәр чүр натәмизликдән горумаг Азәрбајчанда гәдим ән'әнәјә маликдир. Ислам дининин вәтәнимиздә јайылмасы илә бу бајрам вә бунунла бағлы адәтләр зәрдүштилик галығы кими гадаған едилмишдир. Лакин бу бајрам халг арасында дәрин көк салдығындан Ислам мәдәһләри ону тамамилә арадан галдыра билмәмишләр.

Мәһсулдарлыг илаһәси кими Наһидә ситајиш бүтүн орта әсрләр боју давам етмишдир. Һәтта Наһидә ситајиш вә онунла бағлы адәт-ән'әнәләр өз формасыны дәјишәрәк Ислам дининә дә кечмишдир. Она Ислам дини бојасы вурулмушдур. Ислам дини Кә'бәдәки Зәмзәм сују илә, хүсусилә шиә мәзһәбли мүсәлманлар арасында Кәрбәлә һадисәләри илә әлагәдар олараг сујун мүгәддәслијини шәрһ етмәјә чалышмышдыр. Орта әсрләрдә ислам дининин јайылдығы дөврдән е'тибарән бир сыра су анбарлары, булаглар, мө'дән сулары, һамамлар, мүгәддәс јерләр адландырылмыш, онларын бә'зиләри пирә чеврилмишдир.

Азәрбајчанда су илаһәси Наһидә һәм дә мәһсулдарлыг рәмзи кими ситајиш едилмишдир. Бурада Наһид јени һәјатын јарадычысы сајылырды. Буна көрә дә

су илэ бағлы адэтлэрдэ Наһид мәнз јарадычы гүдрәтә малик илаһи гүввә кими тәсәввүр едилирди.

Исламдан эввэл Азәрбајчанда гураглыг оlanda Наһидин наминә гадынларын иштиракы илэ хүсуси мәрәсим кечирирдиләр. Гадынларын бу мәрәсимдә иштиракы, Наһидин өз һәмчинсләринин јалварышына даһа тез мәнәл гојмасы вә рәһмә кәтирилмәси мәгсәдини күдүрдү. Һәтта исламијјәтдә дә гураглыға гаршы «мүсәлла» мәрәсиминдә дә гадынлар иштирак едирдиләр. Лакин бурада Ислам дининә көрә гадынын аллаһ јанында даһа артыг «күнаһкар олдуғу» әсас көтүрүлмүшдү. «Мүсәлла» мәрәсиминдә бир дәстә адам әлләрини көјә галдырыб јалвара-јалвара, әлиндә Гур'ан олан молланын вә әлиндә гара әләм апаран әләмдарын ардынча јахынлығда олан чаја тәрәф кедирдиләр. Адамлар чај кәнарына топланырдылар. Суја чүт салынырды. Чүтә мал-гара әвезинә ики дул гадын гошулурду. Јер шумлајырмыш кими гадынлары әкин саһәсинин о баш-бу башына сүрүрдүләр. Бу заман су кәнарына топлашанлар аллаһа јалварыб јағыш диләјирдиләр. Көрүндүјү кими мүсәллада Наһидә ситајиш формасы дәјишдирилмишсә дә, мәрәсимин әсас мәзмуну дәјишмәмишдир.

Азәрбајчанда су илэ бағлы адәт вә мәрәсимләр ичәрисиндә Абризәкан бајрамы хүсуси јер тутур. Јазылы мәнбәләрдә о, «Тиракың бәјрамы кими дәгәрдә едилмиш» дир. Бу ад бајрамын Тир ајында (Авеста тәгвими үзрә јәј фәслинин биринчи ајы) кечирилдији үчүн верилмишди. Мөвсүм бајрамларындан сајылан Абризәкан исти вахта дүшүрдү. Јәј фәслинин башланмасы илэ суја тәлабат артдығындан адамлар јағыша даһа чох еһтијач һисс едир вә она көрә дә бу бајрамы кечирирдиләр.

Бу бајрамын јаранма тарихи мәнбәләрдә Пируз адлы мүстәбид һөкмдарын ады илэ бағлыдыр. «Һүдуд әл-Алам» адлы X әср мәнбәјиндә гејд едилир ки, Абризәкан бајрамында адамлар чешмә башына топланыр, чалыб охујур вә өз истәкләрини диләјирдиләр. Бу бајрам Сәфәвиләр дөврүндә чох бөјүк шәнликлә кечирилди. Һөкмдарлар өзләри дә бајрам шәнликләриндә фәал иштирак едирдиләр. Мәнбәләр шәнликләрдә иштирак едән адамларын бир-биринин үстүнә су вә күлаб сәпмәләриндән сөһбәт ачырлар. Орта әсрләрдә Азәрбајчанда олмуш испанијалы сәјјаһ Абризәкан бајрамыны

белә тәсвир етмишди: Адамлар чај кәнарына топлашырлар. Бајрам иштиракчылары әсасән кишиләр олур. Гадынлар узагда дајаныб тамаша едир. Мәрәсимдә иштирак едән кишиләр көһнә гыса палтар, дар шалвар кејирдиләр. Әммамә әвезинә башларына бөрк гојурдүлар. Һамы бирдән суја кирирди. Суја кирәнләр өзләри илэ кәтирдикләри габларла бир-биринин үстүнә су чиләјирди. Сәфәвиләр һакимијјәтинин сон дөврүндә бу бајрамын иштиракчысы олмуш рус тачири Федот Котов јазыр ки, август ајынын он бешиндә сарај мејданында сәһнә дүзәлдилмишди. Бураја чохлу адам топлашмышды. Бу заман шаһ ејвана чыхды. Онун јанында сәфирләр вә тачирләр дә вар иди. Адамлар чалыб ојнајырдылар. Бирдән шаһ ејвандан су сәпди. Елә бу заман чамаат бир-биринә гарышды. Онлар бир-биринин үстүнә су сәпмәјә башладылар. Бу бајрамын шаһиди олмуш дикәр орта әср мүәллифләри дә буна ошхар мәлумат верирләр. Бүтүн бунлар Абризәкан су бајрамынын орта әсрләрдә Азәрбајчанда чох кениш јәјылдығыны көстәрир. Бу мәлуматлардан ајдын олур ки, гураглыг олмайранда да оһ дөврләрдә, јәј кирәндә Азәрбајчанда су бајрамы шәнликләри кечирилирмиш.

Халгын мәнәви һәјатынын зәнкинләшмәсиндә ојун вә әјләнчәләр хусуси јер тутур. Јени нәслин мәнәви аләмнин формалашмасында ојун вә әјләнчәләр мүстәсна мөвгә кәсб едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән зәманәми-зәдәк кәлиб чатмыш ојун вә әјләнчәләри горујуб сахламаг, ону заманын тәләбләринә ујғун даһа да зәнкинләшдирмәк зәрури мәсәләләрдән биридир.

Азәрбајчан халгынын чохәсрлик ичтимаи вә сијаси тарихи кими мэдәнијјәт тарихи дә гоншу халгларын, о чүмләдән Гафгаз вә Јахын Шәрг халгларынын мэдәнијјәти илә сыхы әлагәдә вә гаршылыгы тәсирдә инкишаф етмишдир. Бу ишдә хусусилә мәнәви аләмин тәсир даирәси даһа кениш олмушдур. Тарихи сәнәдләрдә ојун вә әјләнчәләр һаггында бир сыра мараглы мәлуматлар верилир. Бу мәлуматлардан ајдын олур ки, Азәрбајчан Гафгаз вә Јахын Шәргдә кениш јайылмыш бир сыра ојун вә әјләнчәләрин илк вәтәни олмушдур.

Азәрбајчан халгы өзүнүн чохәсрлик тарихи әрзиндә күтләви сәчијјә дашыјан чохлу ојун вә әјләнчәләр јаратмышдыр. Азәрбајчанда мәнәлли ојунларла јанашы үмумхалг сәчијјәси дашыјан бир сыра күтләви ојун вә әјләнчәләр дә кениш шөһрәт тапмышды. Бунларын арасында Човкан ојуну, Зорхана ојунлары, Шатырлыг, Шаһмат вә нәрд ојуну, Гәпәг ојуну, Гурд ојуну, Әлгушу илә ов вә с. мүнүм јер тутурду. Алты идман ојунларындан олан Гәпәг ојуну һаггында бәзи мәнбәләрдә өтәри хәбәр верилир. Бу ојун һаггында нисбәтән јыгчам мәлумата XVI әср шаири Әбдибәјин «Дүһәт-әл-әзһар» адлы мәснәвисиндә раст кәлирик. Мүәллиф бу әсәрдә Сәфәвиләрин пајтахтларындан бири олан Гәзвин шәһәриндәки «Чеһел сүтун» сарајынын дивар рәсмләринин бириндә нәгш олунмуш Гәпәг ојуну тәсвир етмишдир. Әбдибәј бу нәгшдәки Гәпәг ојунуну тәсвир едәрәк јазыр:

Башга бир сәһнәдә сүр'әтлә чапыр чапарлар,
Көјүн бағрыны јарыр ох атанлар.

Гәпәгә доғру чумурлар ойнар,
Оху рәнжин камына чатдырлар онлар.
Гәпәг ағачыны шәм едиб онлар,
Ағачын башына пәрванә тәк доланыр онлар.

Бу тәсвирдән, һабелә дикәр јазылы мәлуматдан ајдын олунур ки, Гәпәг ады һәммин ојунда ишләдилән аләтин адындан көтүрүлмүшдүр.

Гәпәг адланан алты метрлик узун ағачын башына алма, јахуд гарпыз, ичәриси күмүш вә ја гызыл сиккә илә долдурулмуш бардаг бәркидәндән сонра ону мејданын ортасында басдырырдылар. Чапар ојунчулар гәпәгин башына бәркидилмиш нишана доғру ох атырдылар. Нишаны вураң сүвари галиб һесаб едилирди. Орта әср сәјјаһлары бу ојунун хусусилә Сәфәвиләр дөврүндә кениш јайылдығыны гејд етмишдир. Сәфәви һөкмдарлары бу ојуну даһа чох мараг көстәрмишләр.

Авропалы мүәллифләрдән бири Шаһ Исмајылын Гәпәг ојунунда иштиракыны тәсвир едәрәк јазыр ки, шаһ әмр етди мејданын ортасында һүндүр бир дирәк басдырсынлар вә онун башына гызыл алма гојсунлар. Қим чапараг ону вуруб саларса, гызыл онун олсун. Ојун башланды. Шаһын иштирак етдији бу ојунда дирәјин башына он гызыл, он күмүш алма санчылды. Арабир шаһ бир гәдәр динчәлиб сонра јенә ојуну давам етдирди. Бурада 30 минә јахын тамашачы вар иди. Мүәллиф бу ојунун адыны гејд етмәсә дә онун тәсвириндән ајдын олур ки, бурада сөһбәт Гәпәг ојунундан кедир.

Өтәри мәлуматларын бириндә гејд едилир ки, Тәбриз мејданларынын бириндә Гурд ојуну тамашасына чохлу тамашачы топланырды. XV әсрдә Тәбриздә олмуш дикәр бир авропалы мүәллиф Чозефа Барбаро Узун һәсәнин гонагпәрвәрлијиндән данышаркән јазыр ки, мәни Гурд ојунуна тамаша етмәјә дәвәт етдиләр. Мејдана кетдим. Гычларына ип бағланмыш бир нечә гурду мејдана кәтирдиләр. Мејданын ортасында бир адам дајанмышды. Гурдлары бир-биринин ардынча онун үстүнә бурахырдылар. О, чәлд һәрәкәтләри илә гурдлары бир-биринин ардынча јоруб әлдән салырды. Бу ојун һәр чүмә күнү тәшкил едилирди. Франсыз сәјјаһы Шарден јарыз ки, Тәбриз мејданы көрдүјүм мејданлардан ән бөјүјүдүр, бу мејдан Исфаһан мејданындан хејли кенишдир. Һәр күн ахшамүстү мејдан тамашачы илә долу олур. Бурада кечирилән ојун вә әјләнчәләр

ичәрисиндә Гурд ојуну чох мараглы иди. Тәбризлиләр бу ојуну севирләр. Узаг јерләрдән кәтирилмиш гурдлары чох көзәл тәрбијә едиб ојнадырлар. Јахшы тәрбијә едилмиш гурду чох баһа гијмәтә сатырлар.

Тарихи мәлуматларда бир сыра белә ојун вә әјләнчәләр барәдә өтәри хәбәр верилир. Мәсәлән, Бәнөвшә, Бөрк гапды гачды, Көшки-балабан, Ијнә-ијнә, Јарым-јыртыл, Ашыг-ашыг вә с. кими ушаг ојунлары кечмиш мәишәтдә кениш јајылмышды.

ЧОВКАН ОЈУНУ

Азәрбајчанлылары Човкан ојуну гәдим тарихә маликдир. Бу ојун мәһәлли һудудлары ашараг Јахын Шаһ әлқалариндә әһ мәшһур идман ојунуна чеврилмишдир. Һәр бир халг өз милли хүсусијјәтинә көрә ојунун үмуми гајдаларына риәјәт етмәклә јанашы, бир сыра элементләрлә бу ојуну зәнкинләшдирмишләр.

Чох гәдим көкләрлә бағлы олан Човкан идман ојунунун мәјдана чалдыҗы јер тә вахт дүрүст мүәјјән едилмәмишдир. Бу һагда мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлүр. Буна бахмајараг бир сыра мүәллифләр бу ојунун Сасаниләр дөврүндә јарандығыны гејд едирләр. Лакин сон тәдгигатлар көстәрир ки, бу ојун һәлә гәдимдән мәлум олмушдур. Даһи Низами тарихи сәнәдләр әса-сында јаздығы «Шәрәфнамә» әсәриндә Човкан ојунун һәлә Һәхамәниләр дөврүндән шөһрәт тапдығыны көстәрәрәк јазыр:

Гасидә тапшырды бир топ, бир човкан,
Бир чувал күнчүд дә верди әрмәган.
Һәдијјә сиррини өјрәтди она,
Севинди гурдуғу инчә ојуна.
Гасидин Дарадан кәтирдији мал.
Искәндәр өнүндә гојулду дәрһал.
Даранын әмриндән гасид сөз ачды
Башлады човкандан, топдан әввәлчә.

Тарихи мәнбәләр белә бир факт үзәриндә һәмрәј-дирләр ки, Һәхамәниләрин мәдәни сәрвәтләри Мидија мәдәнијјәтинин бүнөврәси үзәриндә јүксәлдилмишдир. Демәли, бөјүк Низами Човкан ојунунун даһа гәдим тарихинә ишарә етмишди.

Човкан ојунунун Азәрбајчанла даһа мөһкәм бағлы олмасы фикри тәкчә тарихи мәлуматларла, еләчә дә бу,

ојунун азәрбајчанлылар арасында кениш јајылмасы илә дејил, һәм дә «човкан» сөзүнүн шәрһи илә бағлыдыр. «Човкан» вә јахуд «чоған» сөзү Азәрбајчанда ағачлыг мәһнасында ишләдилмишдир. Адәтән, бу вә ја дикәр ојун мәнсуб олдуғу халгын етник чизкиләри илә һәмсәда олур. Һәләлик «човкан» сөзүнүн «ағачлыг» мәһнасыдан башга гејри түрк дилләри илә изаһ едилә биләчәк етимоложи мәһнасы мәлум дејилдир.

Әсрләр боју бир-бирини өз һакимијјәти алтында сахламыш азәрбајчанлыларла фарсларын мәишәт вә мәдәнијјәтиндә бир сыра охшар, үмуми чәһәтләр јаранмышдыр. Бу бахымдан Сасани мәдәнијјәти адландырылан мүштәрәк мәдәнијјәтин јарадылмасында Азәрбајчан халгынын өз пајы олмушдур. Гаршылыглы мәдәни тәмәс зәмининдә мејдана кәлмиш мәһнави сәрвәтләрдән бири дә Човкан ојуну олмушдур. Азәрбајчанда бу ојунда тәкчә кишиләр дејил, гадынлар да иштирак едирләрмиш. Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын гәһрәманы Бәрдә көзәли Ширин Човкан мејданында Сасани һөкмдары Хосров Пәрвиздән һеч дә кери талмышыр. Ширинин Човкан ојунундакы мәһарәгини Чизами белә тәсвир едир:

Чүр'әтдә һәр бири бир Исфәндијар,
Рүстәми-Зал кими ох атандылар.
Човкан ојнамагда чох зирәкдиләр,
Көјдән чалдылар топу мүхтәсәр.

Дәдә Горгуд дастанларындан башлајараг орта әср тарихи вә әдәби мәнбәләримиздә Човкан ојуну һаггында зәнкин мәлумат верилмишдир. Бу хәбәрләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан халгынын јаратдығы идман ојунлары ичәрисиндә Човкан ојуну хүсуси јер тутмушдур.

Халгымызын IX—XI әсрләрдә мәһнави аләмини, мәишәт хүсусијјәтләрини, адәт вә ән'әнәләрини өзүндә әкс етдирән Дәдә Горгуд дастанларында човкан—«ағачлыг» һаггында сөһбәт кедир. Дастанын «Салур Газанын еви јағмаландығы боју»нда Газанын евини талан едәнләрә гаршы мәрдликлә вурушан Гарача Чобан белә дејир:

Һәрзә-мәрзә сөјләмә мәнә итим кафир,
Итимлә бир јалагда јујундум ичән азғын кафир,
Алтмыш тутам көндәрин нә өјәрсән, мәрә кафир?
Гызылчыг дәјәнәјимчә кәлмәз мәнә.

Гылынчыны нэ өјәрсән, мәрә кафир?
Әјри башлы човканымча кәлмәз мәнә.

Дәдә Горгуд дастанлары илә һәмдөвр олан тарихи мәнбәләрдә Азәрбајчанда мөвчуд олан ојун вә әјләнчәләр ичәрисиндә Човкан ојунунун ады те-тез чәкилир. Бу мәсәлә классик ирсимиздә өзүнүн даһа кениш әксини тапмышдыр. Шаирләримиз бәдии тәшбехләриндә Човкан ојунунда ишләдилән аләтләрдән вә ојун гајдаларындан мәһарәтлә истифадә етмишләр. Мә'лум олдуғу кими, һәр һансы бир адәт, ән'әнә вә ојун һаггында бәдии фикир сөјләјәрәк јазычы гәләмә алдығы мәсәләни мүкәммәл сурәтдә өјрәнир, сонра ону кағыз үзәринә көчүрүр. Бу бахымдан орта әср шаирләримизин Човкан ојунуна даир ишләтдикләри тәшбехләр онларын бу ојун һаггында әтрафлы мә'лумата малик олдуғларыны сүбүт едир. Онлар зәманәләринин сијаси-ичтимаи мәсәләләринин ин'икасында белә тәшбехләрә мүрачиәт етмишләр. Бу ишдә Низаминин әсәрләри хүсусилә фәргләнир. Низами Човкан ојуну илә бағлы көзәл бәдии тәшбехләр ишләтмәклә, һәм дә бу ојун һаггында дәјәрли мә'лумат вермишдир. Бу ојунун әсас аләти олан човкан һаггында илк мә'луматы да Низами вермишдир:

Күнәшә әјилди о, сөјүд бели,
Човканы гајыرارлар сөјүддән бәли!

вә ја

Орта әср халг мәишәтинин демәк олар ки, бүтүн сәһәләринә тохунан миниатүрләримиздә әкс етдирилмиш ојун вә әјләнчәләрин ичәрисиндә Човкан ојунуна даһа чох мүрачиәт едилмишди. Бу ојун дикәр сәнәд нүмунәләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Өрәнгаладан тапылмыш ширли габ үзәриндә олан човкан ојунчусунун рәсми бир сәнәт әсәри кими дә диггәти чәлб едир.

Зәманәмизә кәлиб чатмыш јазылы мәнбәләрдә, Дәдә Горгуд дастанларында, Гәтран Тәбризи, Низами, Хагани, Зүлфүгар Ширвани вә дикәр шаирләрин әсәрләриндә Човкан ојуну, онун кечирилмә гајдалары барәдә марағлы мә'лумата раст кәлирик. Һәтта нисбәтән сонралар «Човкан» адлы бөјүк поемалара тәсадүф олунмушдур. XV әср шаири Арифиде, Тәһмасиб «Күј вә човкан» поемаларыны јазмышлар. Бу әсәрләрдән мә'лум олур ки, бу ојун Сәфәвиләр дөврүндә бөјүк әһәмијәт кәсб едир. XVI әсрдә Сәфәвиләр сарајында олмуш франсыз сәјјаһы Шарден јазыр ки, бурада атлы идман ојунлары үч формада мә'лумдур. Бунлар «күј вә човкан», «ох вә каман» вә «зубин тулламаг»дан ибарәтдир.

XVII әсрдә түрк сәјјаһы Өвлијә Чәләби Тәбриздә оларкән Шаһ Сәфи хијабанында јерләшән Човкан мејданы барәдә мә'лумат верир вә ону әтрафлы тәсвир едир. О, Урмијәдә оларкән Урмијә ханы илә Човкан ојунунда дәфәләрлә иштирак етдијини јазыр. Чәләби Азәрбајчаның бир чох јерләриндә олмуш вә һәр јердә Човкан мејданларыны әјләнчә јери кими тәгдим етмиш-

ләр. Мәсәлән, Сәлчуглар дөврүндән бәһс едән Зәһирәддин Нишабури жазыр ки, султан Мәс'удун янында бөжүк һөрмәт газанмыш оғуз Хаси бәј сәлчугларын Азәрбајчан һөкмдарларындан бири, өз рәгиби Чөвлијә мәһарәтини көстәрмәк үчүн онунла човкан мејданына кирмишди. О, өзүнүн ојун мәһарәти илә Чөвлијә баша салмышдыр ки, һөкмдарын она һөрмәт етмәси тәсадүфи дејилдир. Ојун заманы Чөвли Хаси бәјин ат чапмасы вә топ вурмасы мәһарәтинә һејран галмышды.

Човкан ојунунун тәблиғи үчүн о дөврүн бүтүн имканларындан кениш истифадә едилirmiш. Човкан ојунунда галиб чыханлара ојун аләтләрини вә чөваһиратдан һазырланмыш кичик зинәт шејләрини һәдијјә вермәк задәканлар арасында дөб олмушду. Мәһз белә бир һәдијјәни Рома һөкмдары Сасани падшаһы Хосров Пәрвизә көндәрмишди. Надир шаһ Әрдәбилдә оларкән гоншу вилајәтләрдән она кәндәрилән һәдијјәләр инарисиндә човкан ојунчулары фигурларындан ибарәт зинәт шеји дә олмушдур. Миниатүрләрдә, китаб бәзәкләриндә верилмиш тәсвирләр арасында ән чох Човкан ојуну әкс етдирилди.

Бу ојун хусуси әһәмијјәт кәсб етдијиндән дөвләт идарәчилијиндә Човкан ојунуну идарә едән хусуси вәзифә (каркүзарлыг) јарадылмышды. Орта әсрләрдә дөвләт идарәләриндә гаровул рәиси, чамәдарбашы, топчубашы, һәкимбашы вә с. илә јанашы Човкан ојунуну идарә едән шәхс дә бөјүк һөрмәтә малик иди. Һәлә Сасаниләр дөврүндә һөкмдарларын хидмәтиндә олан идарә рәисләри өзләри илә мүвафиг нишан дашырдылар. Мәсәлән, дөвагдар (һөкмдарын кәгиб) кәмәринә гәләмдан бағлајыр, гаровул рәиси чијиндә каман, мирахур өзү илә нал кәздирәрди. Човкан ојунуна мәс'ул шәхс исә өзү илә човкан кәздирәрди. Әлдә вә ја чијиндә кәздирилән бу әшјалар сонралар тәдричән рәисләрин јахасына вә ја дөшүнә тикилән кичик нишанлара чеврилмишди. Букүнкү һәрби рүтбәләри көстәрән хырда нишанлар мәһз онлардан ихтибас едилмишдир. Ушагларын Човкан ојунуна олан мејлини нәзәрә алараг кичик јашларындан онлары човкан тәлимчиләринә тапшырырдылар. Адәтән, ушаглары једди јашындан човкан мејданларына апарыб ојунла таныш едирдиләр. Ушаглар әввәлчә һәрәкәтләри пијада вәзијјәтдә тәмрин едиб өјрәнирдиләр. 12—14 јашына чатанда онлар сүвари ојуна кирирдиләр. Үмумијјәт-

лә, човкан ојунчулары јашларына көрә группара бөлүнүрдүләр.

Човкан ојуну гоншу өлкәләрә дә јайылмыш вә севилә-севилә ојнанылан мараглы идман нөвүнә чеврилмишди. Бу ојун гоншу күрчү, түрк, әрәб вә Орта Асија халглары арасында лајигли јер тутмушдур. Һәр бир халг ојун гәјдаларында бә'зи дәјишикликләр етмишдир. Күрчүләр Човкан ојунуну «Чхенбурти», тачикләр «Күј бизән» вә «Күј вә бози», фарслар «Күј базы», јахуд «Күј вә човкан», әрәбләр «Сувлчан» вә с. адландырымышлар.

Човкан узунлуғу 1, — 1,25 метр тәдәр улән, башы бир гәдәр әјри чөмчөвары әл ағачыдыр. Бу ојунда иштирак едән миник атларына «човкан аты» ады верилмишдир. Бу атлар хусуси тәлим көрүр вә јалныз Човкан ојунунда истифадә едилди. Низами човкан атларыны тәриф едәрәк јазырды:

Һаман «човканы» јел ајаглы ат,
Јүз човкан вурсан да тәрпәнмәз һејһат.

Әвһәди Марағәји човкан аты һаггында јазырды:

Човкани ат алдын, гызыл јәһәр дә гојдун белинә
Ојунда галиб кәлмәсән човкани ат кәрәкдир нәјинә.

Ојунда истифадә едилән топ хусуси усталар тәрәфиндән һазырланырды. Човкан топу ичәрисин јунла долдурулмуш јумруг бојда дәри топдан ибарәт дүзәлдилди. Бә'зи мүәллифләр човкан топунун јүнкүл ағачдан да һазырландығыны хәбәр верилләр.

Халгымызын тарихинә даир гәдим мәнбәләрин бир тохунун јалныз ады кәлиб зәманәмизә чатмышды. Вәтәнимизин зәнкин сәрвәтинә тамаһ едән гәсбарларын арды-арасы кәсилмәјән басгынлары нәтичәсиндә һәммин абидәләрин чоху тонгалларда јандырылыб мәһв едилмишдир. Човкан ојуну кими дүнја шөһрәти газанмыш халг ојуну һаггында јазылмыш китабларын чоху зәманәмизә кәлиб чатмамышдыр. Р. Ловин јазыр мәшһур әрәб мүәллифи Ибн Гәтибә «Шаһлар үчүн Човкан ојунунун гәјдалары» адлы китаб һаггында мәлүмат верир. О јазыр ки, бу китабда Човкан ојунунун гәјда вә принципләри һаггында ајрыча фәсил вар иди. Әсәрдә ојуна тәзәчә башлајанлара тәлим кечилмәсиндән бәһс олунур. Әсәрин тәлим һиссәсиндә човканы

элдә нечә тутмаг, ата нечә отурмаг, бир элдә човкан тутмагла аты нечә говмаг вә с. барәдә тәмринләр шәрһ едилир. Бу бөлмәдә хүсусилә ојун гәјдаларына риәјәт мәсәләси кениш шәрһ едилиб. Мәсәлән, човкан топа дәјмәдикдә ојунчу әлиндә олан гамчы илә топу вурма-малыдыр. Човканла јери газмамалыдыр, човканла атын гычыны јараламамалыдыр. Хүсусилә тоггушмалар заманы рәгибә зәдә јетирмәмәлидир. Кобудлуг, бәдхалыг вә налајиг сөзләр човкан мејданынын гәјдаларына тамамилә зиддир. Јерсиз олараг топу мејдандан вуруб кәнара чыхаран ојунун гәјдасыны позмуш олур. Човканла вурулан топ атын бојундан јухары галхмамалы иди. Топу вураркән аты дајандырмаг олмаз. Топ чапар һалда вурулмалыдыр.

Чох күман ки, белә китабларын чоху әрәб ишғалы дөврүндә мәнв едилибмиш. Бу китаблардан көтүрүл-мүш адда-будда мә'луматлардан ајдын олур ки, Човкан ојунунун мејданы кениш саһәни әһатә едирмиш, онын узундугу 60 аршындан 90 аршына чатырмыш. Мејданлар өлчү е'тибарилә фәргли олурмуш. Мејданда тамашачылар үчүн дә хүсуси јерләр нәзәрә алыныр-мыш. Орта әср миниатүрләри әсасында мүүјән олун-мушдур ки, мејданын һәр ики гуртрачағында бир-биринә јахын дарваза сајаг ики сүтун дүзәлдилирмиш. Гапынын тәхминән 2,5—3 м һүндүрлүјүндә олан сүтун-лары кәрпичдән һөрүлүрмүш. Ојунчулары фәрглән-дирмәк үчүн командалар мүхтәлиф кејимдә мејдана чы-хырды, хүсусән онларын папаглары мүхтәлиф формада олмалы иди. Командаларын формаларынын мүхтәлиф-лији гапылар јанында дајаныб еһтијат үчүн човкан сахлајанларын кејиминдән даһа ајдын көрүнүр. Орта әср сәјјаһлары ојунун гәјдалары һаггында данышар-чы јазырлар ки, мејданын ортасына топун атылмасы илә ојун башланырмыш. Ојунчулар өз гапылары јанын-дан топун үстүнә чумурдулар. Ојун иштиракчыларынын сајы мүхтәлиф олурду. Бә'зи мәнбәләрдә ојунчуларын сәккиз нәфәрдән ибарәт олдуғу көстәрилер. Бир сыра мә'хәзләрдә ојунда 16 вә ја 20 нәфәр иштирак етдији хәбәр верилер. Гәдим јунан мәнбәләриндә човкан ојун-чуларынын сајынын 15—20 нәфәрә чатдығы көстәрил-мишди. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндә ојун ишти-ракчыларынын сајы 16 нәфәрдән ибарәт олдуғу гејд едилер.

Ојун мусигинин мүшајиәти алтында фәсилә илә ики саата гәдәр давам едирди.

Човкан ојуну XIX әсрин сонларына кими Азәрбај-чанда, еләчә дә бир сыра Шәрг өлкәләриндә давам едирди. Дикәр амилләрлә јанашы халгымызын тәсәррү-фат мәйшәтиндә атчылығын мөвгејинин дәјишмәси илә әлагәдар ат ојунуна мејл хејли зәифләмишдир. Әсримизин әллинчи илләриндән башлајараг, бир сыра Шәрг өлкәләриндә, еләчә дә Вәтәнимиздә Човкан ојуну јенидән бәрпа едиләрәк идман мејданларына гәјта-рылмышдыр. Сон илләрдә бу ојун харичи идман меј-данларында да мүвәффәгијәтлә нүмајиш етдирилмиш-дир. Бу хејрхәһ ишдә республикамызын идман тәш-килатларынын ролу аз олмамышдыр. Мә'нәви һәјаты-мызын күндән-күнә зәнкинләшдији индики дөврдә халг ојунларынын бәрпасы күнүн ән актуал тәләбләр-риндәндир.

ЗОРХАНА ОЈУНЛАРЫ

Феодализм дөврүнә хас олан хүсусијјәт—вахташы-ры тоггушмалар вә мүһарибәләр горхмаз, дөзүмлү, гүввәтли вә мәрд адамларын һазырланмасына хүсуси диггәт јетирмәји тәләб едирди. Бу нөгтеји-нәзәрдән ор-та әсрләрдә пәһләванларын һазырланмасы ишинә бө-јүк әһәмијјәт верилерди. Мәһз бу сәбәбдән дә һәр бир өлкәнин, һәр бир вилајәтин вә һәр бир шәһәрин өзүнүн адлы-санлы пәһләванлары вар иди.

Азәрбајчанда пәһләванларын һазырланмасы ишин-дә зорханалар мүһүм рол ојнамышдыр Зорхана сөзү-нүн етимоложи мәнәсы зор јери демәкди. Зорханада бир нечә идман ојуну һәјата кечирилер. Бир гәјда ола-раг бу ојунлар зорханадан кәнарда, ајрыча идман оју-ну кими ичра едилмирди. Зорхана ојунлары комплекс тәшкил етдијиндән бир-биринин давамы кими һәјата кечирилерди. Бу ојунларын һамысы бир мәгсәдә—пәһ-ләван јетишдирилмәси ишинә хидмәт едирди. О заман-лар «пәһләван» вә «чаһан пәһләваны» (пәјтахт пәһлә-ваны) ордуда бир мәнсәб кими гәбул едилмиш, бу мән-сәбә дә шүчаәтли шәхсләр тәјин едилермиш. Пәһлә-ванлар рәиси Сасани сарајында мүһүм вәзифә иди.

Азәрбајчан чох гәдим заманлардан өз пәһләванлары илә шәһрәт тапмышдыр. Мә'лумдур ки, гәдим дәвләт-

тәртин түдрәти һәмчинин онларын пәһләванларынын сајы вә шәһрәти илә өлчүлүрдү. Буна көрә дә пәһләванлар јетирилмәсинә чох бөјүк әһәмијјәт верилирди. Бөјүк һөрмәтә малик олан бу пәһләванлар рәсми шәхсләр һесап едилір вә дәвләтдән јүксәк мөвәчиб алырдылар. Орта әсрләрин сонуна гәдәр дәвләт хидмәтчиләри сырасында пәһләванбашы да һөрмәтли мәнсаб саһибләриндән бири иди. Белә пәһләванларын јетирилмәсиндә зорханаларын бөјүк ролу олмушдур.

Орта әср сәнәдләриндән ајдын олур ки, зорханалар әсасән XIV—X әсрләрдә јайылмышды. Бу дәврдә Азәрбајчан монгол-татар гәсбкарларындан јаха гуртарыб јенидән дирчәлмәјә башламышды. Белә бир шәраитдә јени нәслин күчлү, гүввәтли олмасына бөјүк еһтијач јаранмышды. Бу нөгтеји-нәзәрдән дә кәнчләрин јени тәләбләрә ујғун тәрбијә едилмәсиндә зорханаларын бөјүк ролу олмушдур.

Сәфәвиләрин һакимијјәт башына кәлмәси илә зорханалара кениш мејдан ачылмышдыр. Бу дәврдә зорханаларын сүр'әтлә артмасы илә әлагәдар хүсуси тә'сисат јаранмышды. Һәр бир әјаләт, вилајәт вә һәр бир шәһәрдә, һәтта һәр бир мәһәлләдә онун нүмајәндәси вар иди. Зорханалара рәһбәрлик едән тәшкилат «Дағкаһ» адланырды. Һәр һансы бир шәһәрин, маһал вә вилајәтин пәһләванлары пәһләванлыг шәһадәтнамәләрини бу тәшкилатдан алырды. Бу нүмајәндәләр чаванлары бир јерә топлајыб онларла тәлим иши апарырды. Кәнчләрин топланышы үчүн ән мүнәсиб зорханалар иди. Бурада онлар зорхана идманына хас олан аләтләрлә тәмрин етмәји өјрәнирдиләр. Аз мүддәтдә зорханалар о гәдәр кениш јайылмышдыр ки, мәһәллә ағсагалларынын һәр бир мәһәлләдә тә'сис вә идарә етдикләри зорханалардан башга, задәканларын, хүсусән һакимләрин евләриндә шәхси зорханалар јаранмышды.

Тарихи мә'луматдан ајдын олур ки, зорхана орта әсрләрдә Азәрбајчанда идман сарајы ролуну ојнамышды. Кәнчләри бу идман очағына чәлб етмәк мәгсәдилә зорханалары тәблиғ едән бир сыра маһны вә ше'рләр јазылмышдыр. Зорхана вә ел шәнликләриндә тез-тез охунан бу ше'рләрдән бириндә дејилирди:

Бир нечә вахт мејханаја кетдим,
Көрдүм ки, меј күпү дибиндә һарајды.

Бир нечә вахт гумарханаја кетдим.
Көрдүм ки, вараг үстә чилалдыр.
Бир нечә вахт дәрвишләрлә отурдум.
Көрдүм ки, чәшмә гә һәштин јериди.
Ағлым јол көстәриб деди ки,
Бунларын һамысы аварачылыгды.
Галх ајаға, кет зорханаја
Орадакы иш мил вә зор, лашындады.
Неј вә тәнбур сәси, бир дә ки,
Кәббадә, нә «тәхтә шилинк» сәдасы
Ордадыр һүнәр, пәһләванлыг јери,
Мәрдлијин сынағы, һәм дә зор јери.

Зорханалар бә'зи дәјишикликлә өз илк гурулушларыны бу күнә кими сахлаја билмишдир. Чәнуби Азәрбајчанын бир сыра шәһәрләриндә зорханалар инди дә фәалијјәт көстәрир. Онларын дахили гурулушу Сәфәвиләр дәврүндә јаранмыш зорханалардан демәк олар ки, о гәдәр дә фәргли дејилдир. Зорханалар Азәрбајчанын әсасән бөјүк шәһәрләриндә—Тәбриз, Нахчыван, Әрдәбил, Кәнчә, Мараға, Бакы, Умру, Хој, Шәки, Ширван вә Шушада фәалијјәт көстәришди. Мәселән, Бакыдакы мәшһур зорхана һәр кечә үч јүз нәфәрә гәдәр тамашачы илә долу олурду. XIX әсрин сон рүбүндә Русијада башланыш ингилаб далғасы учгарлары да бүрүмәкдә иди. Бу дәврдә Бакы пролетариаты башда олмагла зәһмәткешләрин ингилабы чыхышларынын торхусу нәтичәсиндә чар мә'мурлары ичтимаи топланыш јерләрини бағлајыр, издиһам вә топланышлары гадаған едир, онлара гаршы амансыз тәдбирләр көрүрдүләр. Белә тәдбирләрдән бири дә 1890-чы илдә полис тәрәфиндән Бакы зорханасынын бағланылмасы иди. Һ. Сарабски Ичәришәһәрдә, јухары базарда, гоша карвансаранын алтында тағлы зирзәмидән ибарәт зорхана бинасыны тәсвир едир. 1890-чы илдә 300 тамашачы тутан бу зорхана бағландыгдан сонра Бакыда јенә дә зорханалар тә'сис едилмишдир. Сарабскинин һаггында данышдығы зорхана 30-чу илләрә гәдәр мөвчуд олмушдур.

Кәнчә шәһәриндәки зорханалардан биринин бинасы инди дә галмагдадыр. Чох тәәсүф ки, бу бинадан узун мүддәт башга мәгсәдләрлә истифадә олундуғундан о, өзүнүн илкин гурулушуну итирмишдир. Лакин зорхана аләтләри Кәнчә дијаршүнаслыг музејиндә нүмајиш етирилир.

Кечмишдә пәһләванларын истифадә етдији вә пәһләван һамамы адландырылан һамамын бинасы Кәнчә

шәһәриндә һәлә дә галыр. Вахты илә бу һамамын ичәри-си пәһләванларын јарышы вә зорхана ојунларынын тәсвирләри илә бәзәдилмишди. Лакин о тәсвирләрдән инди һеч бир нүмунә галмајыб.

Нахчыван вә Ордубад шәһәриндәки зорханаларын бинасы исә бу күнә гәдәр галмагдадыр.

Зорханаларын јерләшдији шәһәрләрдән бири дә Шәки шәһәри олмушдур. Лакин орада да зорхана биналары галмамышдыр. Лакин сон заманлара кими Шәкидә бајрам шәнликләриндә иштирак едән пәһләванлар әлләриндә зорхана аләтләри кәздирдикләриндән онлар зорханачы адланырды.

Вахтилә ушаглар арасында зорханачылыг кениш јајылмышды. Бу ојунда ушаглар ики дәстәјә ајрылырдылар. Ортаја тәхминән 3—4 килограм ағырлығында ағач вә ја топпуз гојулурду. Пүшк дүшән дәстәнин ушаглары бир-бир ортаја чыхараг, бу топпузларын һәрәсини бир әлине кәтүрүб јаваш-јаваш јүзү сајынча әлләриндә фырладырдылар. Јүзү сајыб гуртарынча һәмин топпузу фырлада билмәјәнләр сырадан чыхарылыб төһмәт кушәсиндә сахланырдылар. Һәр ики дәстәнин ушаглары бир-бир сынагдан кечирилирди. Һансы дәстәнин ушаглары топпузлары јүзә гәдәр һәрләјә билмәзсә, о дәстә мәғлуб һесаб едилирди. Көрүнүр, зорханачылыг адланан бу ојун зорхана ојунларынын тәсири алтында јарадылмышдыр. Азјашлы, зорханалара бурахылмајан ушаглар өз араларында зорхана ојунларыны јамсылајырмышлар.

Мәмарлыг гурулушу чәһәтдән зорханалар бир-биринә охшар тикилирди. Зорхана бинасы, адәтән, јер сәтһиндән бир гәдәр ашағыда јерләширди. Бинанын ортасында он метр ени вә узуну, бир метр дәринлији олан «сүфрә» адланан јерә әввәлчә гуру от, онун үстүндән бир гәдәр күл, сонра да онларын үстүндән јумшаг торпаг төкүрдүләр. 2—3 илдән бир сүфрәнин јери тәмизләнирди. Һәр дәфә ојунлар башланмаздан әввәл тоз галхмасын дејә сүфрәјә бир гәдәр су чиләјирдиләр. Зорхана тамашачылары үчүн сүфрәнин дөврәсиндә кениш сәки дүзәлдилирди. Зорхананын тәлимчиси—мүршүд үчүн сүфрәнин јухары башында, сәкидән бир метр һүндүр олмагла кичик бир јер дүзәлдилирди. Ишыг дүшмәк үчүн онун сәгфиндә балача пәнчәрә олурду. Зорхананын галысы бир метр јаңымдан һүндүр олмурду. Бура кирән әјилиб кечир. Ојунун башланмасы

вә гуртармасыны билдирмәк, һабелә ојун гајдаларыны позан ојунчулара хәбәрдарлыг етмәк үчүн мүршүдүн јанында јер дүзәлдилирди. Сон дөврләрдә онун јанында тәкчә бир нәфәр зәрбвурән отурурду. Зәрбвурәнның гаршысында сахсыдан һазырланмыш, үзүнә назик дәри чәкилмиш «дүмбәк» олур. Дүмбәји гыздырмаг, һабелә гурудулмуш әтирли отлары ода сәпәрәк хош иј јајмаг үчүн дүмбәкчинин јанында мангалда од да сахланылырды.

Тәдричән зорхана хидмәтчиләри ихтисара дүшдүјүндән мүршүд зәрбвурән дүмбәкчи вәзифәсини дә јеринә јетирирди. Буна көрә дә зорханада мүршүддән сонра икинчи сима сајылан мијандар мүршүдүн бир сыра вәзифәләрини өз үзәринә кәтүрмүшдү.

Зорхана ојунчулары әјинләриндә дизә гәдәр гыса шалварла сүфрәјә дахил олурдулар. «Тәнбан» адланан шалвар өзүнүн гәдим формасыны сон заманларадәк сахламышдыр. Әввәлләр пәһләван шалвары мешиндән һазырланырды. Сонралар мешин тәдричән галын парча илә әвәз едилмишди. Адәтән бу шалварларын үстү тохума нахышларла бәзәдилирди.

Зорханада бир комплексә дахил олан 7 ојун бир-биринин ардынча фасилә илә ојнанылырды. Бу комплекс Сино вә ја Гулунчсындырма ојуну, Јекпа вә ја Ајагдәјмә ојуну, Мил ојнатма, Јекбакир, јахуд Сәнкидашгалдырма ојуну, Кәббадә вә ја Кәманә ојуну, Чәрхи вә ја Тәндөврә-чәнки ојуну вә күләшдән ибарәт иди. Бу ојунларын һәр бири өзүнә мөхсус аләтләрлә ичра едилирди.

Сино вә ја Гулунчсындырма ојуну сино тахтасы илә ичра едилирди. Бу аләт бир метрә гәдәр узунлуғу, 3 сантиметр галынлығы вә 5 см ени олан мөһкәм ағачдан һазырланмыш тахтадан ибарәт иди. Әл тутмаг үчүн (әлјери) онун һәр ики гуртарачағына 6 см галынлығында вә 6 см узунлуғунда квадрат шәкилли галын тахта вурулурду. Сино ојуну бәзи һалларда тахтасыз да ојнанылырды. Зәрбвурәнның бармаглары дүмбәјә тохунан кими мүршүдүн хош нәғмәси јүксәлирди. Бу сәдалар алтында илк дәфә сүфрәнин ортасында дајанан мијандар ојуна башлајырды. Һ. Сарабски јазыр ки, сонра Сино ојунунда иштирак едәнләр чәркә илә сүфрәнин ичиндә үзүгүјлү узаныб, ајагларыны сүфрәнин диварына дајајырдылар. Сонра ики әлләрини сино тахта-

сынын үстүндө бәркидир жердөн бир гарыш јухары галхыр, эввэл саға, сонра сола, эн ахырда ашағы енир, јерэ чатар-чатмаз тэкрар галхырдылар. Лакин онларын синэләри јерэ дэјмәмәли иди. Бунун сајы үч-дөрд иди. Һәр кәс бу рәгәми јеринә јетирсәјди, бәдәни сағлам һесаб олунууду. Бу рәгәм тәдричән арта да биләрди. Јахшы вә мәшһур ојунчулар ојун заманы белләриндә кичик бир ушаг отурдардылар. Бу һәмин ојунчунун гүввәтли олдуғуну көстәрәрди. Һ. Сарабскинин бу тәс-вириндән ајдын олур ки, 30-чу илләрдә Бакы зорхана-ларында Сино ојуну һәлә дә дәбдә имиш.

Јепка вә ја Ајагдәјмә ојуну идманчыларын бир гәдәр динчәлмәси үчүн ичра едилирди. Ојунчулар јаваш-јаваш јерләриндә гачырымыш кими 8—10 дәфә ајаг дөјүрдүләр. Бундан сонра Мил ојуну башланыр.

Мил ојнатмаг әмәлијјатында истифадә едилән мил мөһкәм ағачдан һазырланырды. Гәдим заманларда дөјүшчүләр, хүсусән пәһләванлар бир гајда олараг дөјүшә башламаздан эввэл күрзлә тәлим едәр, ондан јахшы истифадә етдикләринә әмин оландан сонра дөјүшә кирәрдиләр. Көрүнүр, сонралар тәлим заманы күрзләрдән дејил, милдән истифадә едилмишдир. Буна көрә дә мил ојунчуларына «күрзбаз» да дејирдиләр. Түрк сәјјаһы Әвлија Чәләби мил ојнатмагда бөјүк шөһрәт газанан пәһләванлары «Пәһләване корзбазан» адландырараг јазыр ки, онлар күрзләри башлары үзәриндә ојнадаркән рәггас кими һәрәкәт едирдиләр.

Күрзләри (милләри) шүмшад азад вә јахуд палыд ағачындан гајырырдылар. Зорхана милләринин ағыр-лығы 12 килограмдан 30 килограма гәдәр олурду. Ојун нөвүнүн тәләбиндән асылы олараг мүхтәлиф өлчүлү милләрдән истифадә едилирди. Үмумијјәтлә, истәр ағыр вә истәрсә дә јүнкүл милләрлә зорханада 30 формада мил ојнадылырды. Бу ојунда да эввәлчә мијандар ојуну башлајырды.

Ојунчулар мил ојнатмагда өз мөһарәтләрини бир-ликдә нүмајиш етдирирдиләр. Бу ојунла ахырынчы чыхыш едән зорханаја тәзә кәлмиш идманчы олурду. Бирликдә ојуна башладыгда идманчылар јенә дә орта-да дајанан мијандарын ишарәси илә һәрәкәт едирди-ләр. Һ. Сарабски зорхана хатирәләриндә јазыр ки, «...һәрә әлине бир мил алыб башынын үстүнә галды-рырды. Думбул чалынмаға башлајырды. Думбул эв-

вәлчә лап аһәстә, сонра кет-кедә сүр'әтлә јухары гал-хыб, јенә дә енәрди. Мил ојнадан адам да һәмин темп-лә башынын үстә милләри һәрләјәрди. Ојун гуртардыг-дан сонра чамаат онлары алгышларды. Бәзиләри чамаатын хатиринә мили тәк әли илә јухары атыб јенә дәстәјиндән тутарды. Јахшы мил ојнаданлар мили гы-чынын алтындан да атыб һавада тутарды».

Кәббадә ојунунда истифадә олунан аләт камана охшадығына көрә она кәманә ојуну да дејилир. Тари-хи мө'хәзләрдән ајдын олур ки, Кәббадә ојуну һәлә чох габаглар мүстәгил ојун кими, зорханаларын јаранма-сындан хејли эввәл мөвчуд олмушдур. Белә күман етмәк олар ки, бу ојун ох-каманын јаранмасы дөврүн-дә формалашмышдыр. Каман вә ох чох гәдим тарихә малик олуб, һәлә Мезолит дөврүндә мәлүм иди. Ох атмаг гәдим инсанларын башлыча мәшғулијјәтинә чеврилмишди. Бу пешәјә јијәләнмәк үчүн кичик јаш-ларындан тәлим ишинә башланырды. Илк тәлимдә ка-маны әлдә сахламаг вә ондан истифадә етмәк гајдала-ры өјрәдилирди. Кәббадә тәлиминә эввәлчә дәмирдән дүзәлдилмиш каманла башланырды. Нисбәтән ағыр олан бу аләтдә тәлим кечәнләр сонра нисбәтән јүнкүл олан ади камандан даһа сәрбәст вә асанлыгла истифа-дә едә билирдиләр. Орта әсрләрдә бу ојун пәһләван һазырламаг үчүн башлыча тәмрин сајылырды. Низами пәһләванлар һазырланмасында Кәббадә ојунунун әһә-мијјәтинә ишарә едәрәк јазыр:

Каман едиб кәббадәни сән
Күләш үчүн ох атырсан сән.

Һ. Сарабски Кәббадә ојунундан данышараг јазыр: «...үч сантиметр јарым галынлығында, бир метр узун-луғунда кирдә, учлары бир метр узунлуғунда зәнчир-лә бирләшдирилмиш дәмир аләт иди... О аләти бир әллә дәмирин ортасындан, дикәр әллә зәнчирин орта-сындан јапышыб, дик башларынын үстүнә галдырар-дылар Саға вә сола апарыб, сонра башларына кечи-рәрдиләр. Бу просес чалынан думбулун темпилә эввәл-чә јаваш, сонра бир гәдәр сүр'әтлә давам едәрди».

15—45 килограм ағырлығы олан бу аләтин каман һиссәсини идманчы сол әлине вә зей адланан зәнчир һиссәсини исә сағ әлине алыб, башы үстә галдырыб һәрәкәт етдирир. Мәшһур идманчылар кәббадәни баш-

лары үстә һәрәкәт етдирмәклә өзләри дә дөврә вурма-
га башлаяр вә тәдричлә ону бәјунларындан ашағы
ендириб, белләринә гәдәр чатдырдыгдан сонра әлләри-
ни бурахыр, кәббадәни белләриндә һәрләдирдиләр.

Зорхана ојунларынын бир гисми бә'зи дәјишиклик-
ләрлә һазырда идман мејданларында ојнанылыр. Мә-
сәлән, алүминиум вә ја пластмас һәлгәдән ибарәт
аләти идманчы әлиндә ојнада-ојнада белинә кечириб,
бәдәни илә һәрәкәт етдирир вә ону өз дөврәси әтра-
фында сүр'әтлә фырландырыр. Бу фәндләр Кәббадә
ојунуну хатырладыр.

Јекбакир вә јахуд дашгалдырма мичуу зорхана ид-
манчыларынын Кәббадәдән сонра мәшғул олдуғлары
ојун иди. Бу ојун һәммин аләтин ады илә адланмышдыр.
Бакы зорханаларындакы јекбакирләри Н. Сарабски
белә тәсвир едир: «Зорхана аләтләринин икинчиси
метрјарым узунлуғу, јарым метр ени, үч сантиметр
галынлығы, гапыја охшар, ортасы дәстәли тахта јек-
бакирләр (сәнк) иди. Јекбакир 60 килограмдан 200
килограма гәдәр ағырлығы олан ики парчадан ибарәт
олурду. Јекба ојнајанлар һовузун (сүфрәнин) ичиндә
архасы үстә узаныб јекбакирләрин һәрәсини бир әли-
нә алыр вә бүтүн бәдәни илә саға вә сола һәрәкәт едәрди.
Бу һәрәкәт заманы сағдан сола архасы үстә һәрәкәт
едәркән сағ голу јухары, сол голу ашағы енмәли иди.
Солдан саға һәрәкәт едән заман һәммин иш әксинә тәк-
рар едилмәли иди». Дашы јухары галдырмаг вә аша-
ғы салмаг 40—50 дәфә тәкрар олунурду.

Чәрхи ојунуна «тәндөврә» дә дејилирди. Санки
ојундан сонра бир гәдәр динчәлмәк үчүн ојунчулар ми-
јандарын ишарәси илә шән рәгс һавасынын ојнаг ме-
лодијалары алтында «чәрх» вуруб, мүхтәлиф акроба-
тик һәрәкәтләр нүмајиш етдиридиләр. Чәрхи ојуну
һәм дә күнәшдән габаг ојунчуларын әһвали-руһијјәлә-
рини јүксәлтмәк мәгсәди күдүрдү. Буна көрә дә ојун
гајтағы, Қороғлу вә мирзәји һавалары илә мүшајнәт
олунурду.

Бу комплекс ојунлар баша чатдыгдан сонра бир
гәдәр фасилә вериб зорхана сүфрәсиндә күләш башла-
нырды. Күләшин кедиши мүршүдүн вә һаким вәзифә-
си ролунда чыхыш едән ики нәфәр танынмыш пәһләванын
нәзарәти илә давам едирди. Күләш гуртардыгдан сонра
идманчылар мүршүдүн әлини өпүб сүфрәдән чыхырды-

лар. Зорхана ојунларынын иштиракчыларынын һа-
мысы күләшдә иштирак етмирди.

Ојунчулар бачардығларына көрә дәрәчәләрә бөлү-
нүрдүләр. Зорханаја тәзәчә кәләнләр «тазакаф» јә'ни
зорхана идманларыны өјрәнмәјә мејл едән јенијетмә
һәвәскар адланырды. Бунлар зорханаја кирдикләри
заман мүршүд «хош кәлмисән» демәклә кифәјәтләнир-
ди. Зорханаја тазакафлардан габаг кәләнләр «нохастә»
адланырды. Мүршүдүн «хош кәлмисән» кәламындан
сонра мијандар да нохастәни һөрмәт вә еһтирамла
гаршылаярды. Нохәстәләрдән бир гәдәр јухары рүт-
балыси «ночә» алланырды. Онлар зорханаја даһил

оланда мүршүд «хош кәлмисән» дејәр, мијандар һөр-
мәт едәр вә әтрафдакылар ону саламлаярдылар. Пәһ-
ләванларын зорханаја даһил олмалары зәнк вә зәрбин
чалынмасы илә алгышланырды. Адлы-санлы, шөһрәт-
ли пәһләванлар зорханаја даһил олдуғда зәнк вурулур,
зәрбдә хүсуси бир һава чалыныр вә ше'р охунурду.
Идманчылар-ојуну дајандырыб пәһләваны сүфрәјә дә-
вәт едирдиләр.

Зорханада бири дикәрини күләшә дә'вәт едәркән
рәгибә күл верир вә ја она тәрәф күл туллаярды.

Күләш ејни заманда зорханалардан кәнарда бир
әјләнчә кими дә кечирилди. Франсыз сәјјаһы Шар-
ден јазыр ки, мән тој мәчлисиндә идим, бу мәчлисдә
күләшәнләрин јарышы тамашачыларын бөјүк севинчи-
нә сәбәб олмушду. Мүәллиф даһа сонра јазыр ки, дүн-
јада ән бөјүк мејданлардан олан Тәбриз мејданында
кечирилән ојунлардан бири дә күләш јарышлары иди.
Күләшдә галиб чыхаң пәһләван бүтүн зорхана ојунла-
рынын да маһир устады кими танынырды. Буна көрә дә
пәһләван күләшләри зорханаларын, тој мәчлисләринин,
тәнтәнәли күнләрин ән севимли мәшғәләси кими чама-
ат тәрәфиндән севилә-севилә гаршыланырды.

ШАТЫРЧЫЛЫГ

Азәрбајчанда шатыр идман нөвү кими һәлә орта
әсрләрдән мә'лумдур. Јазылы мәнбәләрин вердији мә'-
лумата көрә шатыр һәм идман нөвү, һәм дә пешә ол-
мушдур. Орта әсрләрдә пәһләван кими шатыр да дөв-
ләт вә шәхси адамларын хидмәтиндә олурмуш. Шатыр
јахшы гачан идманчы олмаг е'тибарилә һәм дә мүхтә-

лиф ишләрин ичрасында иштирак едирди. Бунлар гасид, хидмәтчи, ојунбаз, көзәтчи, фәхри гараул вә с. ишләрдә истифадә олунурду. «Шатыр» сөзү бир нечә мәнада ишләдилирди. Бу сөз чәлд, уstad, зәрбәдәст, фәрраш, пијада вә нәһажәт лүғәти мәнасы һәлә там ајдынлашмамыш чәрәк биширән кими дә шәрһ едилир. Әлбәттә, шатыр тәкчә гачыш идманчысы кими танымырды. О, мүасир идманын гачыш нөвү илә мәшғул олан адамлардан фәргләнирди. Мүасир дөврдә гачыш идман нөвүндән мэгсәд дөзүмлү, чәлд, чевик, бир сөзлә, сағлам инсан тәрбијә етмәк идисә, орта әсрләрдә шатырларын һазырланмасы тамамилә башга мэгсәд дәшмишдыр. Бурада халк мөгсәд јахшы хидмәтчи һазырламагдан ибарәт иди. Бунунла јанашы шатыр, тәлими ејни заманда дөзүмлү, мөрд, чәлд вә сағлам инсан јетирмәк мөгсәди күдүрдү. Бу пешәнин хүсусијәти белә иди ки, онун өһдәсиндән јалныз сағлам вә дөзүмлү адам кәлә биләрди. Шатыр адыны газанмаг үчүн чәтин сынаглардан чыхмаг лазым кәлирди. Јалныз дөзүмлү кәнчләр бу пешәјә јијәләнә билирди.

Ерамыздан әввәл белә бир адәт кениш јайылмышдыр ки, задәкан вә варлылар атла кедәркән һөрмәт вә шөһрәт әләмәти олараг ики нәфәр ону мүшајиәт едирди. Илк орта әсрләрдә сарај вә задәканларын хидмәтчиләр системиндә һаким вә ја гонағы јола салмаг, јахуд гаршыламаг үчүн хүсуси гуламлар тәрбијә едилиб һазырланырды. Гулам тәлиминин биринчи мәрһәләсиндә ону бир ил мүддәтинә бөјүк мәсафәләри пијада гәт етдирирдиләр. Бу мүддәт әрзиндә онларын сүвари һәрәкәти гадаған едилирди. Бу гајданы позан гулам саһибкар тәрәфиндән чәзаланырды. Сонралар бу иш даһа кениш вүс'әт алмыш вә шатырлыг бир пешә кими дөвләт мигјасында јайылмышды. Хүсусилә Сәфәвиләр дөврүндә шатырлыг бир мәшғулијјәт саһәси, пешә нөвү кими мејдана чыхмышды. Мәһз бу дөврдән етибарән шатырлыг спесифик пешә нөвү кими нәсилдән-нәсилә, атадан оғула кечирди. Башга вәзифәләрдән фәргли олараг шатырлыг ирсән, нәсилдән-нәсилә кечән ад иш олмайыб узун илләр һазырлыг тәләб едирди. Јалныз ишин өһдәсиндән кәлә билән кәнч атасынын шатыр мәнсәбинә саһиб ола билирди.

Кечмишдә ојун вә әјләнчәләр әсасән һөкмдары, задәкан лә дәрәҗәләри диярләндирмәк мөгсәдинә күдүр-

дү. Буна көрә дә бир чох ојун вә әјләнчә нөвләри кими шатырлыг да сарајда мәркәзләшдирилмишдир. XIV—XVI әсрләрдә дөвләт идарәчилијиндә шатырлыг ишләрини идарә едән хүсуси тә'сисат јарадылмасы илә әләгәдәр олараг шатыр сахламаг варлылар арасында бөјүк мараға чеврилмишди. Бу сәбәбдән дә шаһларын вә сарај хадимләринин шәхси хидмәтиндә дуран шатыр дәстәси хејли артмышды. Сәфәвиләр дөврүндә бу ишә даһа артыг мараг көстәрилмишди. Шаһ сарајындан башламыш һәр бир јерли һакимијјәт органы нәздиндә хејли шатыр сахланылырды.

Бу дөврләрдә шатырларын вәзифә даирәләри дә хејли кенишләнмишди. Онлар хидмәт етдикләри сүваринин габағынча гачараг јол ачмаг, онун варлы вә шөһрәтли биң адам олмасыны нумайиш етдирмәклә бәрәбәр, һәм дә кәлән гонағын пишвазына чыхыр, мәнзил башына хејли галмыш гонағы гаршылајыр, онларын атларынын чиловундан јапышараг, гача-гача гонаглары мүшајиәт едирдиләр. Шатырлар ичәрисиндән ән бачарыглыларыны сечиб хүсуси тә'лим кечир вә онлары гасидләр сырасына дахил едирдиләр.

Јахын Шәрг халгларынын һәјатындан бәһс едән бә'зи сәјјаһларын јазыларындан мә'лум олур ки, шатырлыға охшар мәшғулијјәт нөвү Шәрг өлкәләриндә дә олмушдур. Мәсәлән, ибн Бәтутә јазыр ки, һиндистанын гәрб һиссәсиндә ики чүр гасид вар иди. Онлардан бири «борид» адланан сүвари гасид, дикәри илә «давә» адланан пијада гасид иди. Пијада гасид сүвари гасиддән даһа әлверишли олдуғуна көрә ондан даһа чох истифадә едилирди. Султана хидмәт едән гасидләр әсасән давәләр идиләр. Бу јерләрдә тапылмајан мејвәләри султана Хорасандан давәләр васитәсилә кәтирирдиләр. Султан Дөвләт Абадда оларкән давәләр она 40 күнлүк узаг мәсафәдән ичмәли су кәтирирдиләр. Ибн Бәтутә сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, давәләр кип палтарлар кәјип вә белләрини бәрк бағлајырлар, әлләриндә учуна мис зынгыровлар бағланан узун әл ағач кәздирирләр. Јола чыхаркән бир әлиндә һәммин ағач дикәриндә мөктүбү кәздирирләр. Чадырда башга бир әлиндә һәммин ағач бүтүн гүввәсилә гаршыдакы чадыра доғру кедирди. Чадырда башга бир давә онун јолуну көзләјирди. Зынгыров сәси ешитчәк о, бајыра чыхыр, кәлән давәдән мөктүбү алыб һәммин сүр'әтлә јол үзәриндә јерләшән башга чадыра доғру гачырды. Беләликлә, јол бөјү ту-

рулмуш чадырларда гасидләр бири дикәрини эвәз едәрәк, мәктубу тә'чили мәнзил башына чатдырырдылар.

Ибн Бәгутәнин тәсвир етдији давәләр шатырларда чох охшајыр. Лакин Азәрбајчанда сүвари дејил, даһа чох пијада гасид һазырланырды. Сүвари гасидләрден фәргли олараг пијада шатырлар кәсмә јолларла атлынын кедә билмәдији јерләрден өтүб мәнзил башына даһа тез чатырдылар. Буна көрә дә шатырларда даһа бәјүктәјимәт верилрди.

Шатырларын һазырланмасы бир нечә илә баша кәлирди. Шатыр тәрбијә едиб јетишдирмәк ишинә һәлә ушаглыгдан 6—7 јашларындан башланырды. Тә'лимин биринчи ишинә јолу јејин јеримәји, тәдричән сүр'әтлә гачмағы өјрәдирдиләр. Илин ахырына гәдәр бир ағач мәсафәни бирнәфәсә гачмаға башлајырдылар. 18 јаша чатана гәдәр һәр ил габагкы илә нисбәтән гачыш сүр'әтини артырырдылар. Сон јохлама заманы шатыр бир бағлама ун, бир сач вә сү илә долдүрүлмүш балача кузәни далына бағлајыб гачырды. Бу сынагдан чыхан шатыр адыны алырды.

Шатырларын тә'лим-тәрбијәси ишинин тәшкили шатыр сахлајанларын өһдәсиндә олурду. Буна көрә дә шатыр адынын алынмасында саһибкарын ролу һәлләдичи иди. Шатырлыг ады алмаг бәјүк хәрч тәләб едирди ки, бу хәрчи дә анчаг варлылар тә'мин едә биләрдиләр. Буна көрә дә һәр һансы бир идманчы, ән јахшы гачан вә өзүнә бәјүк инамы олан кәнч белә ағыр хәрчин өһдәсиндән кәлә билмәдијиндән «шатыр гачышы» адланан бу јохламада иштирак етмәк үчүн о, варлы бир шәхсин јанында хидмәтә кирмәјә мәчбур олурду. Саһибкар хидмәтә көтүрдүјү кәнчә шатырлыг ләгәби алмаг үчүн хүсуси шәнлик мәчлисә дүзәлдирди. Бу мәчлисә вәзифәли шәхсләр, сарајын шатыр башчысы вә шатырлары дә'вәт олунурду. Шәнлик мәчлисә бәјүк бир мејданда тәшкил етдилрди. Мејданын ортасында бәјүк бир тахт гурулу, онун үстүнә мејвә вә ширниләр дүзүлүрдү. Мәчлисә қағгасә галдылар, ча чанандалар, даһа шән едирдиләр.

Шатыр мејдана чыхмаздан әввәл тә'лимчиләр хүсуси гајда илә онун гычларыны овуб јумшалдырдылар. Сонра шатырларда мәхсус олан үстүнә бир нечә зынгров бағланмыш кәмәри онун белинә бағлајыб мејдана јола салырдылар. Шатыр һакимләрин тә'јин етдикләри гачыш нөгтәсинә кәлирди. һакимин ишарәси илә ша-

тыр гачмаға башлајырды. О, һакимләрин тә'јин етдији алты километрлик (1 ағач) јолу күн чыхандан күн баталәхәләјанмадан 12 гәдәр гачмады иди. Гачыш заманы сынаг гајдаларына нәзарәт етмәк үчүн шатыры бир нечә сүвари мүшајиәт едирди. Шатыр 6 километр гачдыгдан сонра мүәјјән едилмиш јердә онун јолуну көзләјән адамдан нишанә үчүн бир ох алыб гајыдырды. О јердә мејдана гајытдыгда ону мүсиги илә гаршыларыр, ханларлар, раггасалар ону пишваз едирдиләр. Мејданда бәјүк һај-күј галхырды «Шатыр гачышы»нда иштирак едән кәнч гачыш заманы һеч нә јемәмәли иди. Бу мүддәтдә о, һәрден бир нечә гуртум шәрбәт ичирди. Ахырынчы дөврә гуртардыгдан сонра нәзарәтчиләр охлары сајырдылар. Он ики ох топланырды. һакимләр гаршыја гојулмуш шәртләрин һамысынын дүзкүн јеринә јеттирилдијини сарај шатырбашынын нәзәринә чатдырырдылар. Сарај шатырбашы һакимләрин рә'јини нәзәрден кәчириб сынагдан галиб чыхан кәнчә шатыр ләгәбинин верилмәсини тәсдиг едирди. Онун гәрары е'лан едилдикдән сонра мејданда даһа чох сәс-күј галхырды. Јахын адамлар шатыра һәдијјәләр верирдиләр. Тамашачылар мүбарәк-мүбарәк дејә ону тәбрик едирдиләр.

Шатыр ады алмыш кәнч шатырларда мәхсус палтар кејмәк һүгугу газанырды. Шатыр палтарынын формасы мүхтәлиф дөврләрдә дәјишмишди. Мәсәлән, сәјјаһ Шарден Сәфәвиләр дөврүндә олан шатыр палтарынын тәсвирини белә вермишди: шатырлар цилиндрә охшар, лакин кәнәрәси бир гәдәр дәрин енли дәри папаг гојурмушлар. Инди кәнәрәли папаг онун үзүнү күнәшдән вә јағышдан горујурду. Папағын сол тәрәфиндә ләбәнин башлыгла бирләшдији јерә рәнкли ләләк санчырдылар. Бу ләләк бәзәк олмагла бәрабәр, һәм дә шатырларын хүсуси әләмәти иди. Дизә гәдәр узанан алт көпнәјинин тохунма һашијәсини јахасы кәфтанын (үст палтары) алтындан көрүнүрдү. һәрәкәт заманы манеңлик тәртәлмәсини дәрә кәфтанын атакләри галдырылыб гуршага бәркидилрди. Дар шалварын балаглаарынын үстүндән ағ парчадан һазырланмыш долаг бағланырды. Шатырларын мәсә охшар јүнкүл ајаггабысы олурду. Шатырларын гуршағына бир нечә эдәд зынгров бағланырды. Шатырын әлиндә әсајә охшар эг ағачы олурду. Италијагы Ч. Карери шатырларын белләринә бағладыглары зынгровларда даһа артыг диггәт

жетиререк жазыр ки, шатырлар саһибкарларынын ад-санына вә өзләринин рүтбәләринә көрә зынгровларын сајыны артыра биләрдиләр. Шатыр үчдән он икијә гәдәр зынгров кәздирә биләрди. Һолландыјалы сәјјаһ Лубернин Шаһ Султан Сәфи дөврүнүн шатырларына һәср олунмуш рәсминдә шатырын кејими Шарденин тәсвир етдији шатыр кејиминдән мурјјяң гәдәр фәрглә-нир. Бу рәсмдә цилиндрә охшар папаг әвәзинә шаты-рын башында чалма вардыр. Шатырлыг әламәти олан ләләк исә чалманын јанында дејил, онун арха тәрәфи-нә санчылмышдыр. Чалманын архасында ләләјин ал-тында исә тел-тел сачаг көрүнүрдү. Шатырын чийнлә-риндән һәмәјилә охшар готазлар салланыр. Зынгров-лар јенә гуршагдан асылыб. Јумшаг ајагабыларынын боғазы бир гәдәр узундур. Сонракы әсрләрдә шатыр-ларынын кејимләри хејли садәләшдирилмишдирсә дә, је-нә шатырлыға хас әламәтләри өзүндә сахламышдыр. XIX әсрә аид шәкилләрдән ајдын олур ки, шатырларын папагларында бәзәкли ләләк вә әлләриндә әса өз кеч-миш формасыны сахламышдыр.

ШАҲМАТ ВӘ НӘРД ОЈУНЛАРЫ

Дүнјада ән кениш јајылмыш ојунлардан бири шаһ-мат ојунудур. Бу ојунун тарихи чох гәдимдир. Һәлә бу күнә кими шаһмат ојунун вәтәни дәгиг ајдынлашды-рылмамышдыр. Азәрбајчанда бу ојун барәдә илк мә-лумат чох гәдим дөврләрлә сәсләшир. Азәрбајчанда шаһмат ојуну мә'нәви мәдәнијјәт тарихиндә хүсуси јер тутур. Азәрбајчанда шаһмат ојуну әдәби ирсимизин ән чох ишләнән тәшбег вә охшамаларындан бири ол-мушдур.

Јахын Шәрг өлкәләринин маһир шаһматчылары ичәрисиндә Азәрбајчан ојунчуларынын да адларына гәһәт кәлирик. Урта әсрләрин адлы-санлы Азәрбајчан шаһматчыларындан Әли Тәбризинин, Әбдүлһәҗиб Тәб-ризинин вә башгаларынын адларына мәнбәләрдә тез-тез тәсадүф едирик. Хүсусилә маһир шаһмат ојун-чусу кими Әли Тәбризинин ады даһа чох чәкилик. XVI әср мүүллифи Ханләмир жазыр ки, һачы Әли Тәб-ризи мүкәммәл бир шаһмат устады олмушдур. О, ги-јаби олараг шаһмат ојнајырды. Әмир Тејмурун (Тејмур Ләнкин) шаһмат мәчлисләриндә иштирак едирди.

Тејмур онун мәһарәтинә һејран олмушду. Тејмур өзү дә јахшы шаһмат ојнадығындан ојуна хүсуси әһәмијјәт верип вә тез-тез јарышлар тәшкил едирмиш. Көрүшлә-ринин бириндә о, Әли Тәбризијә демишди: «Мәним сијасәтдә вә дөјүшдә тајым олмадығы кими, сән дә шаһмат ојунунда јеканәсән». Әли Тәбризи зәманәсинин танынмыш һүҗүҗүнәсә, олмагта јанашы, әл дөврүнүн көркәмли шаһмат ојунчусу сәвијјәсинә јүксәлмишди. О, бир чох јарышларда галиб кәләрәк, сарај шаһмат-чысы вәзифәсинә гәдәр јүксәлмишди. О, шаһмат оју-нунда әлдә етдији наилијјәти шәһ едәрәк жазыр ки, он беш јашына чатанадәк мән шаһматла чидди мараг-ланмыш вә маһир шаһмат усталарындан дәрс ал-мышам. Бу вахтдан да сәјаһәтә чыхыб јарышларда иштирак етмишәм. Бу јарышларынын чохунда көркәмли шаһмат ојунчуларынын бир чохуна галиб кәлдим. Мә-ним мүвәффәгијјәтим тәкчә садә шаһмат ојунларында дејилдир, мән көзүбағлы чох чәтин ојунларда да галиб чыхмышам. Мән көзүбағлы дөрд рәгиблә ејни вахтда ојнаја билирдим. Достларымла сөһбәт едә-едә чох асанлыгла ојуну давам етдирдим.

Әли Тәбризинин һәмјашыдлары онун шаһмат оју-нундакы мәһарәти һаггында бир сыра мә'лумат вер-мишләр.

Азәрбајчанда шаһмат ојуну һәмчинин бир әјләнчә нөвү кими дә кениш јајылмышды. Мәчлисләрдә шә'р-дастан кими шаһмат ојнамаға да бөјүк мејл кәстәри-лирди. Бу һагда Низами жазыр:

Бир гәдәр дә шә'р, шаһмат вә дастанла
Әјләниб динчәлмәк дә кәрәкдир.

Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчанда олмуш сәјјаһларынын чоху Азәрбајчан шаһматчыларынын мәһарәтиндән хәбәр вермишләр. 1630—1640-чы илләр-дә Азәрбајчанда олмуш бу сәјјаһлардан бири жазыр ки, бурада бөјүкдән кичијәдәк һамы шаһмат өјрәнир вә ону јахшы ојнајырды. Чохлу јарышлар кечирирдишәр. Бурада шаһматла «Сәдрәнч» дејирләр. Ола билсин ки, шаһмат ојунуна јијәләнмәк үчүн јүз чүрә зәһмәтә гат-лашдыглары үчүн бу ојуна «Сәдрәнч» ады вермишләр. Сәјјаһ сөзүнә давам едәрәк гејд едир ки, мәһз белә бир зәһмәтә гатлашдыгларындан иди ки, онлар рәгиб-сиз ојунчулар олмушлар.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүүллиф «Шәтрәнч» сөзүнү «Сәдрәнч» кими изаһ етмишдир.

Мә'нәви мәдәнијјәт мәсәләләриндән хәбәр верән орта эср мәнбәләри шаһмат ојунундан бәһс едәркән ејни заманда нәрд ојунундан да сөз ачырлар. Бу мә'луматлардан ајдын олур ки, нәрд Азәрбајҗанда шаһмат ојуну гәдәр кениш јајылмыш, һәтта бир сыра һәһилларда ондан да үстүн олмушдур.

Тарихи мә'луматдан ајдын олур ки, нәрд ојуну шаһмат ојуну гәдәр гәдимдир. Бир сыра тәдгигатчылар ону зәрдүштиликлә әлагәләндирирләр. Бу әлагә онула изаһ едилир ки, нәрдин тахтасы јер, отуз мөһрә исә кечә күндүзүн символудур. Он беш мөһрә күндүз, он беш исе кечәјә ишарәдир. Бу, Аһура Мәзда илә Әһри мәнин—ишыгла зүлмәтин мүбаризәси демәкдир. Зәрләрин халлары исә белә изаһ едилир. Бир хал Аһура Мәздаја ишарәдир. Ики хал көј вә јерә, үч хал исә јахшы данышмаг, јахшы дүшүнмәк вә хејирли әмәл етмәк кими зәрдүштилијин әсас шүарларына ишарәдир. Дөрд хал чәһәтләр вә беш хал да күнәш, ај, улдуз, од вә илдырымын символу олан беш ишыға ишарәдир. Алты хал исә зәрдүштилијин алты бөјүк бајрамына—Кәһәнбарлара ишарәдир. Көрүндүјү кими бү шәрһин тәрәфдарлары нәрд ојунуну зәрдүштилијин етигәдзлары илә әлагәләндирирләр.

Бир сыра мүәллифләр нәрд ојунунун тарихини илк орта эсрләрә—Сасани дөврүнә аид едир вә белә бир рәвајәтә әсасланырлар ки, куја Сасани һөкмдары Әнуширәванын һакимијјәти илләриндә Һиндистан һөкмдары она бир шаһмат көндәрмишди вә онун ојун гајдасынын шәрһ едилмәсини хаһиш етмишди. Тарихдә мүдрик вә бачарыглы бир шәхс кими ады чәкилән Әнуширәванын вәзири Бузәрчүмөһр шаһматын ојун гајдасыны шәрһ едир. Вә өзүнүн јаратдығы нәрдтахтаны һинд һөкмдарына көндәрир ки, о да бу ојунун гајдасыны тапсын, лакин бу рәвајәт тарихи сәнәдләрлә тәсдиг едилмир. Ерамызын әввәлләринә аид едилән бир абидәнин диварында галмыш шәкил парчасында нәрд ојнајан ики адамын шәкли әкс етдирилмишди. Археоложи газынтылардан әлдә едилән зәрләр бир даһа бу ојунун шаһмат гәдәр гәдим тарихә малик олдуғуну хәбәр верир.

Бу ојун барәдә бәдии әдәбијјатда бир сыра мүлаһизә вә тешбәһләрә дә раст кәлирик. Низами јазыр:

Кичик һесаб етмә ким дүшмәниндир
Нәрди хам адамдан удмаг чәтиндир.

Лакин нәрд удузмаз өзүнә инсан
Хош кечирмәк олмаз күнү һәр заман.

Белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки, нәрд ојуну чәлбедичи, шән вә чанлы ојундур. Буна көрә дә халг арасында о, даһа кениш јајылмышды. Орта эсрләрдә шаһмат әсасән шәһәрләрдә јајылдығы һалда, нәрдтахта ојунуна һаң ирәдә раст кәлимәк мүмкүн иди. Мәһз буна көрә дә халг дастанларында тәсвир едилән шәнлик вә тој мәчлисләриндә о, ән кениш јајылмыш ојунлардан олмушдур. «Короғлу» дастанында Ејвазын тој мәчлиси белә башланыр:

Чағырын Ејвазы, кәлсин мәчлисә,
Верин ширин бадә, чана нуш олсун.
Гурун нәрдтахтаны, кәлин ојнајаг
Атын ағ зәрләри, шеши беш олсун.

Бу ојун әсасән ики формада—узун вә гыса формада ојнанылмышдыр. Эсрләр өтсә дә бу ојунун кедишиндә елә мүһүм бир дәјишиклик олмамышдыр. XIII эср мүәллифи Низами Әрузи Сәмәргәнди јазыр ки, Әмир Әһмәд Бәдһи илә нәрд ојнајырды. Әмирин шешханада ики дашы, Әһмәдин исә јекханәда ики дашы галмышды. Зәри Әмир атмалы иди. Әмир гоша шеш кәләчәји үмиди илә зәри атды. Лакин гоша шеш јеринә ду бир кәлди. Әмир чох әсәбиләшди, аз галмышды ки, бөјүк бир бәла баш верә. Бу хәбәрдән ајдын олур ки, нәрд ојуну да шаһмат ојуну гәдәр һаким, варлы тәбәгә арасында дәбдә олан мараглы ојун олмушдур. Һәм дә орта эсрләрдә дәб олан ојун гајдалары бу күнә гәдәр давам едир.

Мараглы бир әјләнчә нөвү олан нәрд ојуну бу күн дә халгымызын севә-севә ојнадығы шән әјләнчә нөвләриндән биридир. Бу ојун тәкчә азәрбајҗанлылар арасында дејил, бүтүн Јахын Шәрг халглары арасында да кениш јајылмыш бир ојун олмушдур.

ӘЛГУШУ ИЛӘ ОВ

Овчулуг чох бөјүк тарихә малик мәшғулијјәт нөвүдүр. Ибтидаи инсанын тәсәррүфат һәјатында мүһүм рол ојнајан, јашајыш үчүн башлыча зәрурәт олан овчулуг заман кечдикчә тәдричән әјләнчә нөвүнә чеврилмишди. Ф. Енжелс гәдим овчулугун өз характерини

дәјишмәсиндән бәһс едәрәк јазмышдыр. «...Јемәк әлдә етмәјин бүтүн әввәлки үсуллары инди арха сыраја кечмишдир, әввәлләр зәрурәт олан овчулуг инди кеф мәшғәләси олмушдур (К. Маркс, Ф. Енжелс. Сечилмиш әсәрләри, II ч., Бақы, 1953, с. 216).

Орта әсрләрдә һөкмдарларың әјләңчә вә кеф мәчлис-ләрини тәсвир едән мүәллифләр ов сәһнәләринин тәсвир-ләринә даһа кениш јер вермишдиләр. Бу мүәллифләр-дән биринин јаздығына көрә һөкмдарлар ова чыхаркән минләрлә адам она хидмәт едирди. Һәмин адамлар ики һиссәјә бөлүнәрәк бир-бирләриндән аралы, габаг-чадан мүәјјән едилмиш ов јеринә кедиб узаг мәсафә-дән үзә-үзә һәрәкәт едирдиләр. Онлар гаршыја чы-хан һејванлары мүәјјән едилмиш саһәләрдә, тәвур-дулар. Онлар оу ов мејданына јахынлашдыгда һәр ики тәрәфин сағ вә сол чинаһы бирләшиб даирә әмәлә кә-тирир вә һејванларың ов мејданындан чыхмасына имкан вермирдиләр. Бундан сонра һөкмдар вә ону мү-шајиәт едән јахын адамлар ов етмәјә башлајырдылар. Бир нечә күн әрзиндә минләрлә һејван овланырды. Бу гајдада тәшкил едилмиш ов мејданларының бириндә Мәлик шаһ Сәлчуги өз јахын адамлары илә бирликдә он минә гәдәр һејван овламышды. Бу һејванларың сүмүјүндән бир минарә тикилмишди. Тарихи мәлүмат-да Газан ханың әмри илә Ширван дағларындан башла-јараг Абшерон вә Хызыјадәк ов саһәләринин тәшкили тәсвир едилир. Газан ханың әмри илә һазырланмыш бир күнлүк ов сәһнәси ики дағ арасында ағач вә га-мышдан чәкилмиш чәпәрлә әһатә олунурду. Бурада ағыла охшар бир јер һазырланырды. Әтрафдан говулан ов һејванлары бу ағыла салынырды, әјләңмәк хатири-нә бурада ова башланырды. Әлбәттә, белә ов сәһнәлә-ри јалһыз һөкмдарларың әјләңмәси үчүн тәшкил еди-лирди. Мәсәләң, Шаһ Аббасың әмри илә Үчтәпә әтра-фында бүтүн јерли әһали бир ај мүддәтинә һејванлары тәвур бир јерә топламышдыр. Бураја топланмыш 30 мин һејвандан 20 мини овланмышды, јердә галан он мин һејвана дағ басылыб бурахылмышдыр. Дағ әламә-тиндән башга бу һејванларың гулагларына һөкмдарың ады јазылмыш сырғалар да тахылырды. Буна көрә дә овчулар ов заманы кечмиш һөкмдарларың сырғасы

ларың белә әјләңчәләри нәтичәсиндә тәләф едилән һејванларың сүмүкләриндән минарәләр тикилирди. Белә әјләңчәләр ов тәшкил едилмиш әразидә јашајан әһали үчүн бөјүк чәтинликләр төрәдирди. Сәрт гыш күнләриндә һөкмдарлар ики-үч ајлыг јол олан мәсафә-дә ов сәһнәси тәшкил етдирдиләр. Ов әјләңчәләрин-дән хәбәр верән мүәллифләр јазырлар ки, Шаһ Абба-сын гышда тәшкил етдији бир ов саһәсиндә 270 адам тәләф олмушдур. Белә овларың тәшкилиндә 6—7 мин адам иштирак едирмиш.

Азәрбајчан һөкдарларының сарајларында вә дөв-ләт тәшкилатларында овчулуг ишләринә бахан хүсуси вәзифә мөвчуд олмушдур. В. Ф. Минорски јазыр ки, түркләрин вә монголарың пакимијјәти дөврүндә ов иши тәкчә әјләңчә олмамыш, она даһа чох мүһүм һәрби һа-зырлыг кими бахмышлар. В. Ф. Минорски орта әср-ләрдә «Әмири-шикар» адланан вәзифәнин дөвләт апа-ратында тутдуғу мөвгедән данышараг јазыр ки, бу вәзифәнин мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну белә бир факт ајдын көстәрир ки, дөвләт апаратында јүксәк мааш аланлардан бири дә әмири-шикарбашы иди. Дөвләт тәшкилатында чох мүһүм мөвгәјә малик, ән јүксәк вәзифәләриндән бири сајылан «топчубашы» 500 түмән алырдыса, әмири-шикарбашы 800 түмән алыр вә әлавә олараг бир нечә титулдан да истифадә едирди.

Овчулуг варлылар үчүн әјләңчә-кеф иши олмаг-дан башга ејни заманда јени нәслиң тәрбијәси, онун физики һазырлығы мәсәләсиндә мүһүм јер тутурду. Бир гајда олараг, орта әсрләрдә кәңчләр һәфтәдә бир күн ова чыхмалы, ов етмәли идиләр. Орта әсрләрин көркәмли сијаси-ичтимаи хадими вә алими Хачә Рә-шидәддин Фәзлуллаһ оғлуна јаздығы мәсләһәтиндә гејд едир ки, һәфтәдә бир күн ова кетсин.

Овчулуғун мүхтәлиф формалары ичәрисиндә әлгушу илә ов сон дөврләрә кими халг арасында кениш јајыл-мыш бир әјләңчә формасы олмушдур. Әлгушунун бир нечә нөвү олмушдур. Бунларың арасында тәрлан, ти-гун, гызылгуш, башә, гырғы, пигу, балабан, буф, шаһин, гарагуш, шонгар, чәрхи, һумај вә с. мүһүм јер тутурду.

дөвр илэ элагэлэндирилэн мөшһүр Авеста китабында чох жүксәкләрә галхан вә сур'әтлә учан тәрлан һаггын-да мә'лумат вардыр. Мидијалылар да ов гушлары арасында тәрлана үстүнлүк вермиш вә ону бәсләмишдиләр. Тәрлан сахламаг јахшы нијјәт һесаб едилирди. Бу һал әдәби мәнбәләрдә, һағыл вә бајатыларда, рәвәјәт вә дастанларда кениш әкс етдирилмишдир. Тәрландан әһ "ах" кәклик тәвунда "истифада" едилирмиш. Низами бу мәсәләјә ишарә едәрәк јазмышды:

Бир тәрлан гајыш ачса ајагдан,
Кәклијин гол-һанады дүшәр о заман.

Һәлә ерамыздан әввәл Азәрбајчанда һөкмдар бајрагларына дөвләт әләмәти вә габилијјәт символу кими гызылдан һазырланмыш тәрлан... фигурә јазмышды. Сасани дөврүнә аид едилән парчалар үзәриндә сәадәт символу кими бир әлиндә шир баласы, диқәр әливдә исә тәрлан сахлајан һөкмдар әкс етдирилмишди. Бундан башга, һәлә гәдимләрдән тәрланын хош мәрәмлы гуш кими шөһрәт тапмасы онун һәр евдә олмасына марағы даһа да артырмышды. Сәадәт вә хошбәхтлик символу кими һәр ил Новруз бајрамында тәрлан учурдурдулар. Јазылы абидәләрдә тәрланын узаткөрәнлији, қәддәтлән үчә үчмасы вә с. һүсүсийәтләри бир ташбәһ

адлы тәрланы чох севдијиндән ону һәмишә өз әли үс-тә кәздирәрмиш, онун јахшы сахланылмасына һүсүси нәзарәт јетирәрмиш. Бу гуш өлдүкдә Шаһ Аббас Зәнчан јахынлығында онун үчүн абидә дә гојдурмушду. Һәмин абидәнин галыглары Лавәнд галасы ады илә мөшһүрдур.

Өвчулуғда тәрлан тушунун "әләмийјәтинин" артмасы вә веркиләр сијаһысына тәрлан веркисинин әләвә едил-мәси сарајда әмири-шикардан башга һүсүси гушчуба-шы вәзифәсинин дә мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Онун әли алтында хидмәт едән мин нәфәрдән артыг гуллуғчунун бөјүк бир һиссәси гушчулуғла мөшһүл олурду. Һәр бир әјаләт вә вилајәтдә јерли һакимләрин гушчулуғ тәшкилаты вар иди. Бундан башга бу һаким-

ләр мәркәзи дөвләтә, бир гајда олараг верки кими чо-лу тәрлан кәндәрмәли идиләр. Мәсәлән, 1701-чи илдә Күрчүстандан Сәфәви һөкмдарына кәндәрилән верки сијаһысына дөрд сечмә тәрлан дахил едилмишди.

Азәрбајчаны кәзмиш сәјјаһларын чоһу бурада тәр-ланла овчулуғун кениш јајылдығыны хәбәр вермишләр. Сәјјаһ Шарден јазырды ки, шаһ гушханасында 700 ов гушу сахланырды вә бунларын һәр биринә ајрыча хидмәтчи гуллуғ едирди. Бурада һәр бир дөвләтли вә

иши бөжүк мөһарәт төлөб едирди. Овчу үчүн биринчи иш ов гушунун тутулмасы иди. Һәр бир ов гушунун хүсуси ов гәјдасы вар иди. Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә ов гушларынын бир гисми бала вахтында јувадан көтүрүлүрдү. Бу гәјда илә ов гушу әлдә едән овчу тәзәчә јумуртадан чыхмыш гуш балаларынын јувасыны бәләдләјирди. Сонра бир тәрәфдә кизләнир, елә ки, гушлар балаларына јем көтүрүб гәјытды, о заман јуваја јахынлашыб көзүнә дәјән јахшы баланы јувада гојуб галан балалары көтүрүрдү. Бунун сәјәсиндә јувада галан төк бала гәјгы илә даһа јахшы бәсләнирди. Овчу јувадан көтүрдүјү балалары өзү јемләјиб сахлајырды. Бир мүддәтдән сонра, даһа доғрусу, балалар ганад чыхартмаға башлајанда овчу өзүнүн бәсләдији балалардан бирини јувада олан баланын јеринә гојуб ону көтүрүрдү. Јуваја әвәз олараг бала гојулмасындан мәгсәд гушун јувасындан дидәркин дүшмәмәси иди. Дикәр бир мә'луматдан ајдын олур ки, тәрланы тутмаг үчүн «башә» адлы өјрәдилмиш гушдан да истифадә едилirmiш. Гушу гушла тутурдулар — дејән мүәллиф бу һагда бир ше'р парчасыны да мисал кәтирмишди:

Биз тәрлан үчүн башә учуртдуг
Јүксәкләрә галхан тәрлан һардан гәјыда
Јатмыш бахтымыз ојанарса әкәр
Һәм башә кәләр, һәм дә тәрлан.

Тәрланларын бир гисми мешәләрдә, һүндүр ағачларда јува гурурлар. Онлар хүсуси гәјда илә овланылырды. Овчу һава гаралдыгда бир мәш'әл јандырыб тәрланын јува салдығы ағача јахынлашырды. Бир нечә аддымдан сонра мәш'әли сөндүрүрдү. Бир гәдәр сонра јенә мәш'әл јандырыб бир нечә аддым да ирәлиләјирди. Јува јерләшән ағача чатдыгда бир әлдә мәш'әл, дикәр әлдә узун ағачын башына бағланмыш тор олмагла овчу гуша лап јахынлашырды. Гуш мәш'әли изләдијиндән тезликлә тора дүшүрдү. Тәрлан тутулдан, кими, кәзләри, тутулурду. Тәрлан чабалајыб ганад чаларкән өзүнә зијан вермәмәси үчүн гычлары да бағланырды. Бир мүддәт о, ач вә сусуз сахланылырды. Һәтта бир нечә кечә дә гушу јатмаға гојмурдулар. Рам едилмиш тәрланын көзүнү 3 вә ја 4-чү күн ачырдылар, нә һәммин күндән етибаран, онун тәлими ишинә башланылырды. Тәлимдә адәтән һејван мүгәв-

валарындан истифадә олунурду. Дәриси саманла долдурулмуш мүгәвваны мүтәһәррик аләт үстүнә бағлајырдылар. Тәрлана верилән јемәк—әт мүгәвванын башы үстә бәнд едилирди. Мүгәвваны һәрәкәтә кәтирдикдә тәрланы онун үстүнә гондурурдулар. Тәдричән мүгәвванын һәрәкәт сүр'әти артырылырды вә тәрлан сәрбәст олараг мүгәвваја тәрәф бурахылырды. О да адәт үзрә учуб мүгәвванын башы үстә гонурду. Бу гәјдаларын тәлиминдән сонра тәрлан ова чыхарылырды. Илк күнләрдә овчу тәрәфиндән говулуб јорғунлашдырылмыш ова тәрәф тәрланы бурахырдылар. Беләликлә, тәрлан ов үчүн тәрбијә едилиб һазырланырды.

Тәрлан ова бурахыларкән она габагчадан јемәк верилмир, бир мүддәт ач сахланылырды. Тәрлан көјдә тутдуғу ову парчаламыр, ону чајнағларында сахлајыб јерә ендирирди. Овчу она јахынлашана гәдәр тәрлан өз овуну бурахмырды. Овчу ову тәрланын чајнағындан алдыгдан сонра она јемәк верирди. Тәрлан тох олдуғу заман ова бурахылардыса, о, овун далынча кетмәз вә бир сыра һалларда кери да гәјытмазды.

Тәрланын ова апарылмасынын вә онун әлдә сахланылмасынын хүсуси гәјдалары вар иди. Тәрлан овчунун әлиндә кәздирилдијиндән онун чајнағлары әлә батмасын дејә, бир гәјда олараг, әлә «сәһлә» адландырылан дәри әлчәк кечирилерди. Тәрлан јумруг һалында сахланылан әлин үстүндә отурурду. Онун сағ ајағына бағланмыш назик гәјыш да овчунун сағ әлиндә тутулурду. Тәрланын башына бәзәкли башлыг тахылырды. Варлылар тәрланын башына гојулан башлыгы гызыл вә чавахиратла бәзәјирдиләр. Тәрланын ов үстүнә даһа чәлд учмасы үчүн онун ајағына зынгров да бағланырды. Тәрланла ова кедәнләр, адәтән, сүвари олурдулар. Тәрланы ов ардынча бурахдыгда ону чапараг изләмәк лазым кәлирди. Овчунун атынын јәһәринин гашынын сағ тәрәфинә балача тәбил бағланылырды. Тәрланы ова бураханда вә ону кери чыыранда овчу тәбили сәсләндирди. Бу тәбилгә овчулар сәс тәбили дејирдиләр. Низами тәрланын ова бурахылмасы сәһнәсини тәсвир едәркән дејир:

Лачын тәбилчилији чалынан заман,
Галхды өз јериндән ов гушу һаман
Јүнкүл ганад лачын көјә галхды дик
Нә бир турач галды, нә бирчә кәклик.

Азәрбајҹанда гушла овчулуг узун мүддәт өз әһәмийјәтини итирмәмишдир. Сон дөврләрә кими тәрланла ова кедәнләрә раст кәлинирди. Һәлә дә тәрлан ову һаггында, ону тәрбијә едиб сахлама гајдалары һаггында республикамызда дәрин сәриштәси олан овчуларә тәсадүф едилир. Онларын бу саһәдә тәчрүбәсиндән истифадә едәрәк тәрлан овуну бәрпа етмәк мәнави мэдәнијјәт тарихиндә көркәмли јер тутан ојун вә әјләнчәләримизин зәнкинләшмәси чинна лайиqli төвфә оларды.

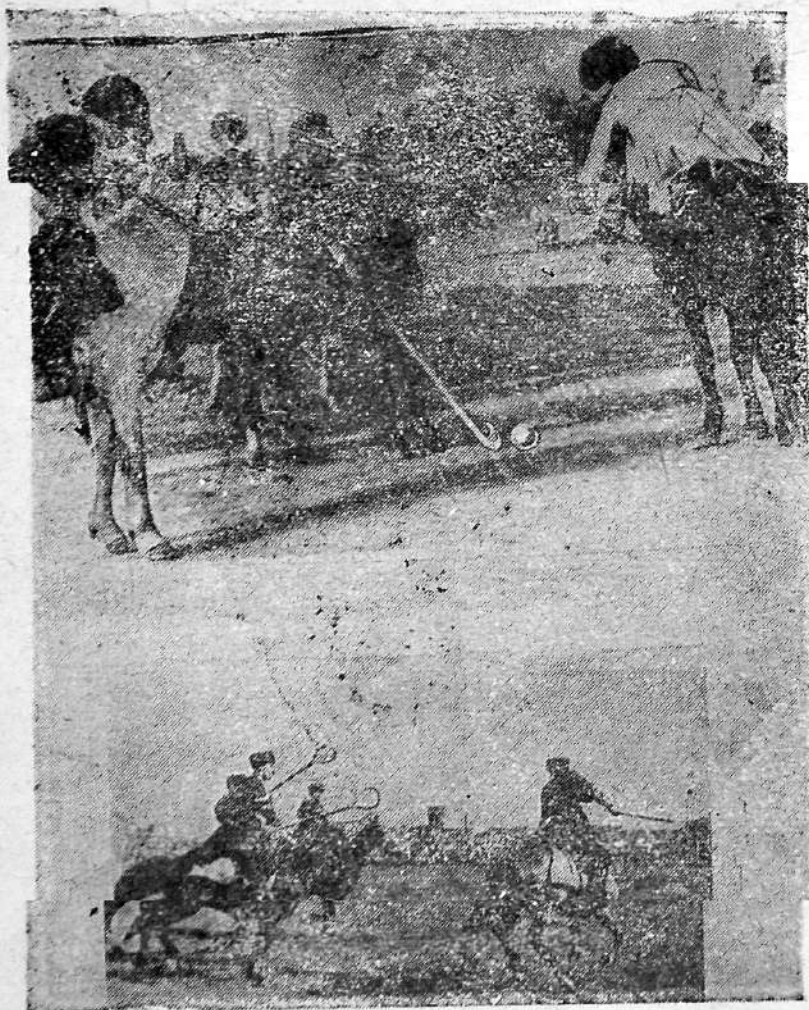
1-чи шәкил. Човкан ојуну (орта әср миниатүрү).

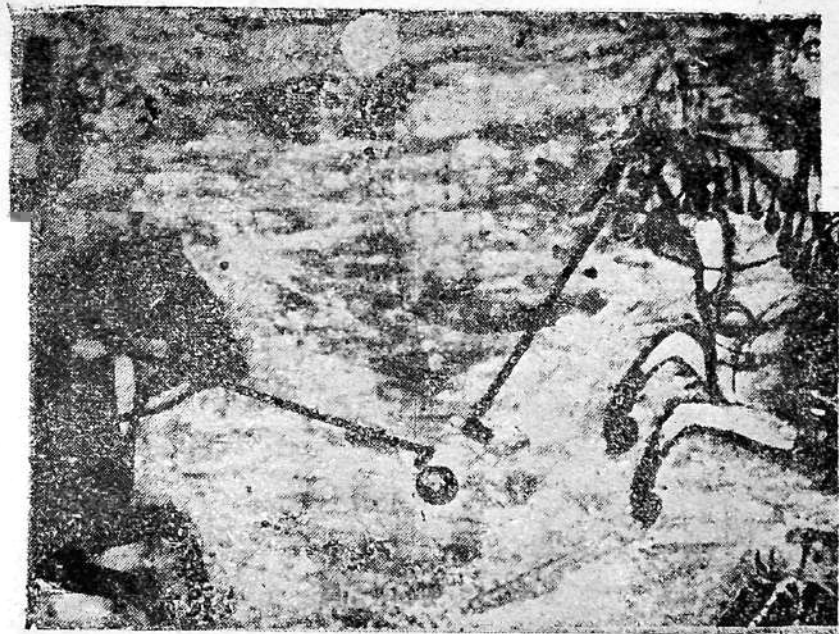
2-чи шәкил. Миниатүр. Човкан ојуну.

3-чү шәкил. Човкан ојуну миниатүрү.

4-чу шәкил. Бақыда Човқан ојуну (индики заман). Чхенбур-
ти Москва ипподромунда.

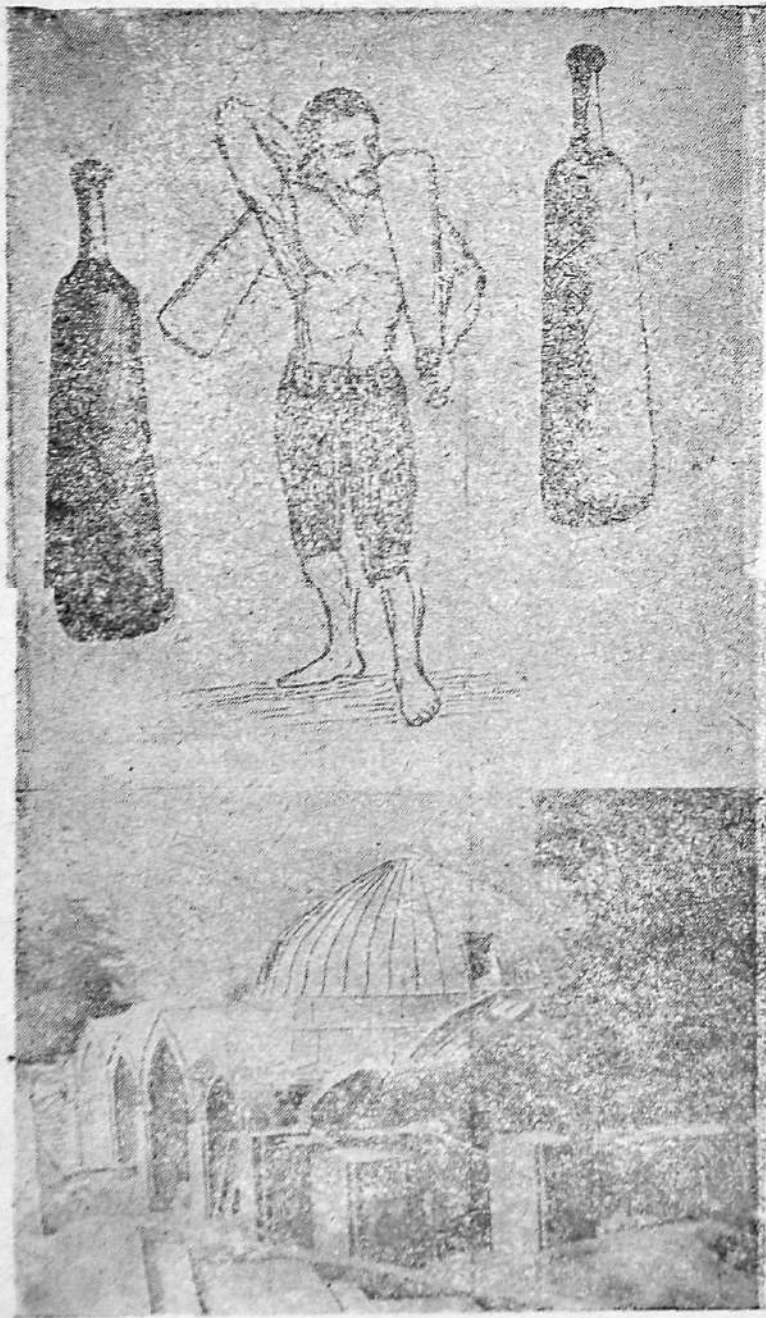
5-чи шәкил.

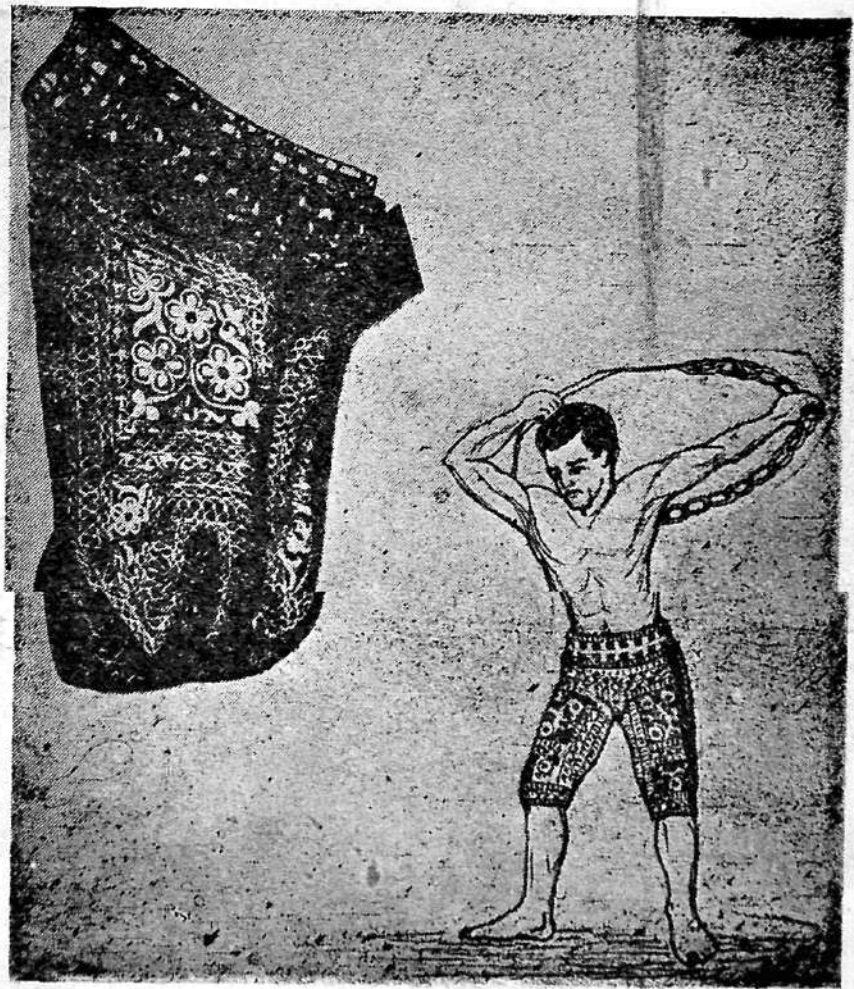
6-чы шәкил. Човкал оюну миниатүрү.

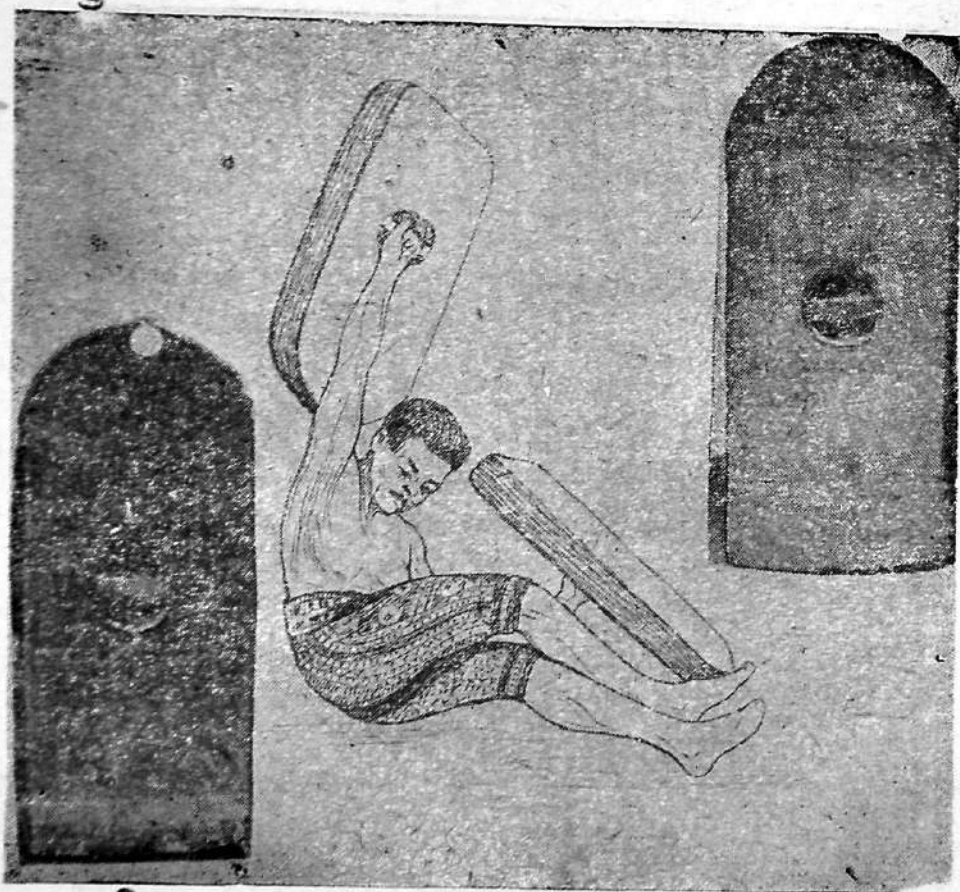
7-чи шәкил. Мусигчиләр, Зорханалар.

8-чи шәкил. «Мил» һәрәкәти,
Нахчыван зорханасынын бинасы,

9-чу шәкил.

10-чу шәкил. Ағырлыггалдырма (сәнки дашы).

11-чи шәкил. Овчунун элиндә шаһии.

12-чи шэкид.

ХАЛГ БАЈРАМЛАРЫ	5
Новруз бајрамы	5
Мехрикан — Мөһсул бајрамы	30
Сэдэ — Атэшфәшанлыг бајрамы	34
Абризэкан—су бајрамы	37
ХАЛГ ОЈУНЛАРЫ ВЭ ЭЛЛЭНЧЭЛЭР	40
Човкан ојуну	42
Зерхана ојунлары	49
Шатырчылыг	57
Шаһмат вэ нөрд ојунлары	62
Әлгушу илә ов	65